

RECENSIES

Peter Lindert, *Growing public. Social spending and economic growth since the eighteenth century*. Deel 1 van 2 delen (Cambridge en New York: Cambridge University Press, 2003) 377 p. ISBN 0521529166

Is een omvangrijke collectieve sector nadelig voor de economische groei in een land? Met andere woorden, is een verzorgingsstaat slecht voor de economie? Deze brede en fundamentele vraag staat centraal in *Growing public*. Sinds de expansie van de verzorgingsstaat en de hoogtijdagen van het Keynesianisme zijn de overheidsuitgaven in menig geïndustrialiseerd land omvangrijk en de ervaring leert dat afslanken moeilijk is. Hoe komt het eigenlijk dat landen met uitgebreide verzorgingsstaten nog steeds niet failliet zijn gegaan, of althans een enorme achterstand hebben opgelopen? Met name de neoklassieke economische theorie kan op die vraag maar moeilijk een antwoord vinden. Immers, in het marktmodel is geen plaats voor een overheid die inkomensoverdrachten regelt zonder dat daar het prijsmechanisme aan ten grondslag ligt. Het gevolg van het uitkeringsstelsel is in theorie dat voor de werkenden de prikkel om harder te gaan werken afneemt (door de belastingdruk) en tegelijkertijd voor werklozen de prikkel om weer aan het werk te gaan óók vermindert (door de uitkeringen). Geeft de uitgebreide rol van de overheid in het verschaffen van sociale voorzieningen geen ongewenste verstoringen van de vrije markt?

Nee, zegt Peter Lindert, het effect van de collectieve uitgaven op de economische groei en op het functioneren van de markteconomie is niet negatief. Sociale uitgaven zijn niet schadelijk omdat ze gepaard gaan met intelligente maatregelen om het gebrek aan prikkels te voorkomen, een voortdurende *monitoring* van eventuele negatieve effecten, en een belastingstelsel dat *niet* al te progressief is, zodat er voor de werkenden genoeg prikkels overblijven. Doordat de minder productieve arbeidskrachten als eersten afvloeien, is het overgebleven deel van de arbeidsbevolking erg productief. Anders gezegd: het is niet schadelijk voor een economie als laagopgeleide en minder productieve arbeidskrachten niet participeren in het arbeidsproces. Een andere reden waarom sociale uitgaven niet schadelijk zijn is omdat een flink deel, waaronder bijvoorbeeld uitgaven voor onderwijs, herscholing en kinderopvang, een gunstige investering vormen voor toekomstige economische groei. Sommige van deze inzichten komen Keynesiaans over, maar Lindert begeeft zich nadrukkelijk in het post-Keynesiaanse, neoklassieke discours waarin de vrije markt centraal staat. Zo komt volgens het register de naam Milton Friedman vijf keer voor, terwijl Keynes ontbreekt. Het boek gaat over structurele economische groei en richt zich op de aanbodzijde.

Dit boek is een indrukwekkende economische geschiedenis van de sociale voorzieningen sinds de achttiende eeuw. Het staat vol zinnige inzichten en prikkelende *statements* en doet hier en daar denken aan De Swaans *Zorg en de staat* (1989), maar dan vanuit een andere invalshoek: het bestrijkt alle oESO-landen en is gebaseerd op een ge-

degen econometrische analyse. Het historische betoog – onderbouwd met tabellen en grafieken maar toch goed leesbaar voor de niet-ingewijde – wordt afgewisseld met stellingnames over actuele kwesties zoals de vergrijzing, de toegestane hoogte van het overheidstekort, en ontwikkelingsproblematiek. Behalve de economische gevolgen van de sociale wetgeving wordt ook behandeld hoe de democratische besluitvorming de belangrijkste oorzaak vormt van de opkomst van sociale voorzieningen in diverse landen.

Omwille van de leesbaarheid heeft Lindert het betoog, de analyses en de conclusies in een apart eerste deel geplaatst (hier ter bespreking), en de kwantitatieve onderbouwing en de econometrische modellen in een apart, tamelijk technisch tweede deel ondergebracht.

Het eerste hoofdstuk van het eerste deel heet ‘Overview’ en bevat een samenvatting van de besproken thema’s, met mooie maar soms wat cryptische titels als *The Robin Hood paradox* (waarom in landen waar ze het meeste nodig zijn, de sociale uitgaven vaak het laagst zijn) en *An educational puzzle* (betreft de vraag waarom de rangorde van landen met de hoogste onderwijsuitgaven in de loop van de tijd op onverwachte manier omklapt, waarbij de landen die eerst het meeste uitgaven na verloop van tijd juist de landen worden die het minste uitgeven).

Hoofdstuk 2, *Findings*, zet alle bevindingen op een rijtje. Dit is een opmerkelijke maar handige plek voor een hoofdstuk met conclusies; je kunt de uitkomsten van het onderzoek als het ware niet ontlopen. Lindert biedt negen conclusies (p. 21-22) die ik hier kort zal weergeven: (1) Vóór de aanvang van de twintigste eeuw waren sociale uitgaven gering. Dit hing nauw samen met het feit dat het stemrecht nog zo beperkt was; (2) Dit wordt bevestigd door de casus van Engeland waar stemrecht uitzonderlijk vroeg werd ingevoerd en armenzorg in de periode 1782-1834 relatief uitgebreid was; (3) Ook de uitbreiding van het onderwijs hing samen met de opkomst van uitgebreid kiesrecht (zoals bijvoorbeeld blijkt uit het verschil in de negentiende eeuw tussen de Verenigde Staten en Duitsland enerzijds en Engeland anderzijds); (4) De sociale uitgaven stegen na 1880 enorm, als gevolg van wijder verbreid stemrecht, ouder wordende bevolking (óók de niet-ouderdomsverzekeringen namen daardoor toe), en gedeeltelijk ook door toename van het inkomen; (5) Naoorlogse verzorgingsstaten waren generieuzer in landen waar de middelste en onderste bevolkingslagen in etnisch opzicht homogeen waren; (6) De analyse van de sociale uitgaven tot aan de jaren 1990 biedt relevante inzichten voor het oplossen van de problemen van de verzorgingsstaten in de nabije toekomst, zowel in de westerse landen als in de Derde Wereld (zoals het probleem van de vergrijzing); (7) In principe zijn er aan sociale inkomensoverdracht en de belastingen die ze financieren géén netto kosten voor de economie verbonden; (8) Dat sociale verzekeringen geen economische kosten met zich meebrengen is opmerkelijk genoeg niet in tegenspraak met de hoge Europese werkloosheidscijfers sinds 1970. Aangezien langdurig werkelozen over het geheel genomen de minder productieve werknemers waren, is de afname in output veel geringer dan het percentage verloren banen; (9) Hoe komt het dat de verzorgingsstaten niet failliet gaan? Enerzijds zorgen de landen met uitgebreide sociale voorzieningen voor een slim belastingstelsel dat economische groei niet in gevaar brengt. Anderzijds zijn in de uitgebreide verzorgingsstaten de belastingen en de uitkeringen vaak universalistisch van aard, hetgeen gunstiger is voor economische groei dan strenge inkomensstoetsing en ingewikkelde belastingcompromissen die we aantreffen in landen met een beperkt sociaal vangnet. Deze laatste blijken namelijk relatief inefficiënt te zijn.

Op hoofdstuk twee volgt een reeks inhoudelijke hoofdstukken, die zijn opgedeeld in drie clusters. Het eerste cluster (hoofdstukken drie tot en met zeven) gaat over de opkomst van de sociale uitgaven. Centraal staan de armenzorg vanaf de Vroegmoderne Tijd, openbaar onderwijs vanaf de negentiende eeuw en sociale uitkeringen sinds 1880. Het tweede cluster gaat over de vooruitzichten voor sociale voorzieningen en behandelt zowel de vergrijzing in de westerse wereld als de sociale zekerheid in de derde wereld. Het derde cluster (hoofdstukken tien tot en met twaalf) behandelt de effecten van sociale uitgaven op economische groei. Hier komen onder andere verschillende belastingssystemen, het Zweedse model en de Nederlandse wao aan de orde.

In liberale markteconomieën met beperkte sociale voorzieningen wordt soms met verbazing gekeken naar het enorme aandeel van de collectieve sector in menig Europees land. Met name nu globalisering en internationale concurrentie een toenemende rol spelen, gaan ook in deze landen stemmen op om de verzorgingsstaat verder terug te draaien ten gunste van de economische groei. Dit boek levert een belangrijke bijdrage aan dit debat. Het toont aan dat er geen sprake is van een *free lunch* voor degenen die een uitkering ontvangen (of voor de economie in zijn geheel) en ontkent met stelligheid dat uitgebreide sociale voorzieningen niet zouden passen in een markteconomie. In het huidige economische paradigma heerst de opvatting dat moderne economische groei noodzakelijkerwijs gepaard gaat met toenemende inkomensongelijkheid en een overheid die zich terugtrekt uit zijn sociale verantwoordelijkheden. Dit boek maakt duidelijk dat voor die opvatting geen historische en geen economische redenen zijn.

Jeroen Touwen
Universiteit Leiden

B. Wouda (ed.), *Ingelanden als uitbaters. Sociaal-economische studies naar Oud- en Nieuw-Reijerwaard, een polder op een Zuid-Hollands eiland* (Hilversum: Verloren, 2003) 206 p. ISBN 9065507825

De bestuurlijke reorganisaties in de waterstaatswereld doen vele waterschappen achterom kijken naar de vaak erg lange geschiedenis van hun polder of hoogheemraadschap. In sommige gevallen, die door de historiografie niet erg rijkelijk bedeed werden, is dit dan ook een welkome gelegenheid om oudere literatuur te herzien. De laatste betekenisvolle publicatie over de Reijerwaard dateert al van 1914. Sindsdien is in de waterstaatshistoriografie heel wat veranderd. Het sinds 1438 nagenoeg volledig bewaarde polderarchief biedt veel mogelijkheden om de geschiedenis van de waard te herschrijven en daarbij een scala aan onderwerpen te behandelen. De bundel beslaat de hele periode, van middeleeuwen tot heden, terwijl elk van de bijdragen een bepaald tijdvak vanuit een specifieke invalshoek belicht.

P. van Dam opent met een nieuwe interpretatie van de ondergang van de oude Reijerwaard, die in 1375 plaats vond. De oude verklaringsmodellen, die erg vanuit de natuur gedacht waren, worden hier ingeruild voor een verklaring gebaseerd op een sociaal-ecologische transformatie. In dit voor de waterstaatsgeschiedenis bekende en beproefde perspectief speelde niet alleen de natuur (steeds meer en krachtiger stormvloed) een belangrijke rol. Veel beter kan de interactie tussen economische en sociale processen enerzijds en ecologische ontwikkelingen anderzijds het precieze en complexe verloop van de ondergang verklaren. In bepaalde omstandigheden lokte het

gedrag van de mens een milieucrisis uit, of kon men deze juist door economische onmacht niet de baas.

Vanuit archeologische hoek werd onderzoek gedaan naar het dijkdorp Carnisse. De bijdrage van J. Moree bestrijkt zowel de middeleeuwse dijk en dijkdoorbraken als verschillende nederzettingssporen, waarvan één een dertiende-eeuws boerderijcomplex was. De nauwkeurige analyse van de archeologische onderzoeken die relatief weinig vondsten voor het tweede en derde kwart van de veertiende eeuw opleverden, brengt Moree ertoe te veronderstellen dat in deze periode van een bevolkingsachteruitgang in Carnisse sprake was. Op dit punt ondersteunen zijn bevindingen de visie van Van Dam.

Historisch-geografisch is dan weer de bijdrage over de landinrichting van de hand van L. Pons. In 'Passen en meten' richt hij zich, behalve op de algemene bodemgesteldheid van de Reijerwaard, voornamelijk op de ontwikkeling in verkavelingspatronen. Deze wordt in relatie gebracht met de bedrijfsvoering zodat een erg gedetailleerd beeld van de langetermijn-evoluties ontstaat. Essentieel is dat het oude middeleeuwse verkavelingspatroon hier en daar veranderde door de komst van Dordrechtse investeerders en beleggers die tot grotere boerenbedrijven leidde.

F. Keverling Buisman snijdt een geheel ander onderwerp aan: hij onderzoekt tiendprocessen die in de vijftiende en zestiende eeuw voor heel wat problemen zorgden. Al vrij snel na de droogmaking van de Reijerwaard in 1442 ontstonden immers hevige conflicten tussen de ambachtsheren en de ingelanden. In dit verhaal ligt de klemtoon vaak op rechtshistorische elementen, hoewel er verschillende oorzaken aan de basis van de conflicten lagen. Speelden in de vijftiende eeuw vooral de instituties een rol, vanaf de zestiende eeuw kwamen de problemen meer voort uit economische ontwikkeling: nieuwe gewassen deden hun intrede, waarvan de ambachtsheer zijn graantje wilde meepikken.

Ook vroegmoderne kerkgeschiedenis komt aan bod: J. Exalto analyseert achtereenvolgens de protestantisering, de secularisatie van geestelijke goederen in de polder en enkele casussen die het spanningsveld tussen kerk, polderbestuur en ambacht nader toelichten. Ondanks de problemen en conflicten die daaruit voortkwamen, concludeert Exalto wel dat deze drie er doorgaans in slaagden het publieke belang en het algemeen welzijn voorop te stellen en te handhaven.

Verskillende aspecten van waterstaatstechniek zijn in voorgaande artikelen te vinden, maar de zoektocht naar nieuwe techniek in de periode rond 1900 vormt het onderwerp van de bijdrage van M.L. ten Horn-Van Nispen. Windbemaling was door stoom vervangen, tot ook deze op een gegeven moment niet meer voldeed. De moeilijke keuze voor het zuiggasgemaal bleek geen succes, en uiteindelijk werd een elektromotor geplaatst. Dat innovatie in polders ook in de negentiende en twintigste eeuw alles behalve vlot verliep, mag duidelijk zijn.

De laatste bijdrage beschrijft de verhouding tussen provincie en polder in de geschiedenis van de Reijerwaard. C.N. Spierings en P.J. Hofman geven eerst een globale schets van institutionele ontwikkelingen, die vervolgens geconcretiseerd wordt met een bespreking van de situatie in de Reijerwaard.

Deze fraai geïllustreerde gelegenheidsbundel biedt zondermeer een mooie staalkaart van benaderingen en onderwerpen die in de waterstaatsgeschiedenis van vandaag aan bod komen. Dat verschillende specialisten terzake zich bereid toonden aan dit boek mee te werken, komt het resultaat natuurlijk ten goede. Het boek geeft een mooi overzicht van de veelzijdige geschiedenis van de Reijerwaard, zonder dat het

evenwel pretendeert nieuwe onderwerpen, perspectieven of methoden te willen introduceren. Hoewel elk van de bijdragen een duidelijke tijdsafbakening hanteert, betrekken de auteurs vaak eerdere of latere perioden zodat ook de ontwikkelingen op langere termijn niet volledig achterwege blijven. Een mooie introductie dus voor wie zich in de geschiedenis van de polder wil verdiepen. Maar meer dan degelijk gelegenheidswerk hoeft men er niet in te zien.

Siger Zeischka
Vrije Universiteit Amsterdam

Klazien Brummel, *Holland danst! Danscultuur in de twintigste eeuw* (Zutphen: Walburg Pers, 2004) 159 p. ISBN 9057302640

Over het brede spectrum van de dans in Nederland en haar twintigste-eeuwse geschiedenis is betrekkelijk weinig wetenschappelijk werk gepubliceerd. Moralistisch getoonzette beschouwingen zijn er daarentegen te over, vooral waar het moderne, 'uitheemse' vormen van dansvermaak betreft. De 'zinnenprikkelende' bewegingen van berenpas tot bobbelen hebben velen verontwaardigd naar de pen doen grijpen, terwijl ook ogenschijnlijk onschuldige vermaak als een klompdans sommigen cultuurkritisch commentaar ontlokte en de wereld van ballet en moderne dans bij tijd en wijle door een richtingen- en pennenstrijd verscheurd raakte. In een ruim geïllustreerd en fraai uitgegeven boek beschrijft Klazien Brummel de historie van de gevarieerde subculturen van de dans en de twist en tweedracht daarin. De tijdgebonden ideeën en cultuurkritische commentaren over dansen geven een goed inzicht in verschuivende opvattingen en houdingen in een veel breder kader.

De rijk geschakeerde danswereld biedt een goede heuristische invalshoek om de Nederlandse cultuurgeschiedenis te bestuderen en wel vanuit de drieslag elitaire, volks- en massacultuur. Het valt dan ook toe te juichen dat Brummel deze terreinen in haar boek bestrijkt. Nu is een dergelijke driedeling niet geheel onproblematisch: er bestaat een zekere mate van overlap of grenserving en de termen houden feitelijk een waardeoordeel in. Dit neemt echter niet weg dat de auteur de lezer, mede aan de hand van lange fragmenten uit interviews met betrokkenen, invoert in de onderscheiden werelden van populair dansvermaak, academische en moderne dans, alsook volksdans in het (recente) verleden. Bij het boek is bovendien een instructieve DVD gevoegd met de door Niek Koppen geregisseerde en door de NPS uitgezonden televisieprogramma's 'Het huwelijk tussen klassiek en modern' en 'De bevrijding van de heupen'. Deze tweedelige documentaire over honderd jaar Nederlandse danscultuur was mede de aanleiding tot de uitgave van Brummels boek. Samen vormen ze een fraai document waarin beeld, gesproken woord en geschreven tekst elkaar naadloos aanvullen.

Holland danst! leidt de lezer in drie hoofdstukken langs meningen en praktijken van hoofdrolspelers en figuranten in de drie velden van de dans. Het eerste hoofdstuk behandelt de vrijetijdscultuur en de gevaren die de zorgelijke zeloten van het nationale erfgoed erin percipieerden. Dansen die van over de grenzen aan waren komen waaien zouden de goede zeden ondermijnen en de overheid diende dan ook krachtig op te treden tegen dit 'dansgevaar'. Met het voordeel van de terugblik is het vermakelijk om te lezen dat moralisten meenden dat foxtrot, charleston en swing een ernstige bedreiging

voor de geestelijke volksgezondheid zouden vormen. Maar als we bedenken dat later rond rock 'n roll, disco en house soortgelijke ophef is ontstaan, dan is duidelijk dat er heel wat meer continuïteit in de betuttelende cultuurkritiek bestaat dan men in eerste instantie geneigd is te veronderstellen.

Het tweede hoofdstuk gaat in op de danskunst – die bij uitstek het domein van de culturele elite is gebleven, alle pogingen tot cultuurspreiding ten spijt. Nederlandse choreografen en dansers – of beter: dansgezelschappen in Nederland – hebben zich steeds tot internationale ontwikkelingen moeten verhouden en aan deze bij uitstek kosmopolitische cultuur een nationaal tintje gegeven. De traditie van academisch ballet en moderne avant-gardistische dans is echter jong en dateert van na 1945. Voordien was de acceptatie van danskunst in Nederland gering, terwijl haar latere ontwikkeling met veel gekrakeel gepaard is gegaan. De auteur geeft helder inzicht in het waarom van de opkomst en ondergang van en de conflicten tussen en binnen zulke dansformaties.

Hoofdstuk drie, ten slotte, toont hoezeer volksdans en cultuurpolitiek verweven raakten. Volksdansen werden in het Interbellum gezien als een uitstekend alternatief voor de 'geïmporteerde' – en dus geperverteerde – cultuur van de populaire vrijetijdscultuur. Dat vrijwel alle volksdansen eveneens uit het buitenland stamden deed hierbij kennelijk weinig terzake. Cultuurriders uit diverse politieke en religieuze geledingen propageerden de volksdans als een gemeenschapsbevorderend en – in veel gevallen – nationaal samenbindend middel. Zulke ideeën bleken tijdens de bezetting in een bedenkelijke richting om te buigen. Volksdansen werd 'fout' en dit imago is de latere beoefenaars blijven achtervolgen. Maar om de herkomst van volksdansen malen zij allang niet meer; zij spreken over *werelddansen* en professionele uitvoerders werken in het *Internationaal Danstheater*.

Ondanks al zijn kwaliteiten biedt Brummels boek een allesbehalve compleet overzicht van wat er op het gebied van dansonderzoek in Nederland is uitgevoerd. Dat is waarschijnlijk ook niet de ambitie van auteur en uitgever geweest, die zich overduidelijk op een zo breed mogelijk lezers- en kijkerspubliek richten. Toch is het opmerkelijk dat het historiserende werk van bijvoorbeeld Luuk Utrecht over (post)moderne dans en het Nationale Ballet en dat van Anna Aalten over de balletwereld onvermold blijven. *Holland danst!* heeft wat dit betreft weinig wetenschappelijke pretenties. Wel biedt het een geolied populariserend geschiedverhaal dat aan zijn doel – het bereiken van geïnteresseerde maar niet-gespecialiseerde lezers – ruimschoots voldoet. Mede door het *oral history*-element en de beeldregistratie kan het bovendien goed dienen als vertrekpunt voor nader historisch onderzoek.

Rob van Ginkel
Universiteit van Amsterdam

Gerard Groeneveld, *Kriegsberichter. Nederlandse SS-oorlogsverslaggevers 1941-1945* (Nijmegen: Vantilt, 2004) 424 p. ISBN 9077503099 (met CD-ROM)

Das OKW gibt bekannt.... Met deze formulering begon het nieuwsbulletin van het *Oberkommando der Wehrmacht*, dat tijdens de Tweede Wereldoorlog dagelijks publiek werd gemaakt. Dit zogenaamde *Wehrmachtbericht*, een kort en niet altijd waarheidsgetrouw overzicht van de militaire situatie, werd voorgelezen op de radio en afgedrukt door de

pers. Ook in bezette gebieden vormde het de belangrijkste officiële informatiebron over de militaire toestand. De zakelijke inhoud en vorm van het *Wehrmachtbericht* bood propagandistisch echter weinig perspectieven. Om het thuisfront van meer wervende oorlogsverhalen te voorzien, werden *Propaganda-Kompanien* (PK) opgericht. Deze militaire eenheden, die werden toegevoegd aan de land-, de lucht- en de zee-macht, bestonden uit *Kriegsbericht* of oorlogsverslaggevers. Ze waren tegelijkertijd soldaat en journalist of propagandist.

Kriegsbericht produceerden artikelen, foto's, films, radiobijdragen en tekeningen die na censuur werden vrijgegeven voor publicatie in binnen- en buitenland. Ze dienden niet over concrete militaire gebeurtenissen te berichten. Wel werd van *Kriegsbericht* verwacht het algemene nieuws met anekdotes over het frontleven te kruiden. Of het nieuws te 'duiden', bijvoorbeeld met verhalen over het algemene geloof in de Duitse eindoverwinning. Of om melding te maken van de vreugde waarmee de Duitse 'bevrijders' werden binnengehaald door de lokale bevolking. Een bijzondere taak was weggelegd voor *Kriegsbericht* die instonden voor *Aktivpropaganda*: het propagandistisch bewerken van de vijandelijke troepen.

De PK en hun *Kriegsbericht* worden vermeld in vele studies over oorlogspropaganda, maar vormden tot dusver nauwelijks het hoofdonderwerp van een boekpublicatie. De enkele uitzonderingen, zoals Georg Schmidt-Scheeders *Reporter der Hölle* (1977) en Hans Ertls *...als Kriegsbericht 1939-1945* (1985), verschaffen weliswaar interessant bronmateriaal, maar hun wetenschappelijke betrouwbaarheid is wankel, het betreft immers getuigenisliteratuur van voormalige *Kriegsbericht*. De belangrijkste publicatie over de geschiedenis en organisatie van de propaganda-eenheden (*Die Propagandatruppen der Wehrmacht*, 1962) werd geschreven door hun voormalige overste: generaal Hasso von Wedel, die de *Wehrmachtpropaganda* leidde in 1939-1945. Dat dit onderwerp zo sterk gedomineerd wordt door voormalige Duitse betrokkenen is op zich natuurlijk al problematisch. Het dreigt echter ook te doen vergeten dat er heel wat buitenlandse *Kriegsbericht* actief waren. Dit was vooral zo bij de *Waffen-SS*. De militaire tak van Himmlers ss rekruteerde sinds einde 1940, maar vooral na de invasie van de Sovjet-Unie (1941), op grote schaal buitenlandse vrijwilligers. Daarbij werd vanzelfsprekend ook aan propagandisten gedacht. Tegen het einde van 1943 telde de *Waffen-SS* meer dan 1500 *Kriegsbericht* van vijftien verschillende nationaliteiten onder haar rangen. Hun 'journalistieke' producten waren niet uitsluitend voor het thuisland bestemd, maar werden ook internationaal verspreid.

In 1941-1945 werden ruim vijftig Nederlanders, stuk voor stuk leden van Musserts Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), *Kriegsbericht*. Hoewel ze verschillende motieven hadden, meldden de meeste vrijwilligers zich om politiek-ideologische redenen. Na de oorlog werden ze voor het gerecht gedaagd, wat doorgaans leidde tot een veroordeling wegens militaire collaboratie. Dit spoorde hen enerzijds aan tot een naoorlogse stilte over dit onderwerp, maar droeg er anderzijds toe bij dat belangrijk archiefmateriaal bewaard bleef in hun gerechtsdossiers. Het is dergelijk bronmateriaal dat Gerard Groeneveld toeliet een studie over dit onderwerp te schrijven. Groeneveld, die met zijn recente boek over Anton Mussert (2005) opnieuw aantoonde een goede neus voor vergeten archiefschatten te hebben, had eerder met *Nieuwe boeken voor den nieuwen tijd* (1992) en *Het zwaard van de geest* (2001) al bewezen goed vertrouwd te zijn met drukwerk uit de periode van 1933 tot 1945. Deze onderzoekskwaliteiten drijven opnieuw boven in deze uitstekend gedocumenteerde studie.

In de eerste twee hoofdstukken (p. 15-102) schetst de auteur eerst de organisatorische geschiedenis van de PK die bij de *Wehrmacht* hoorden, en vervolgens die van de PK die deel uitmaakten van de *Waffen-SS*. Dit tweede hoofdstuk vult een lacune in het internationale onderzoeksterrein. De auteur zou er goed aan doen dit in artikelvorm te publiceren in een Engels of Duits vaktijdschrift.

In de volgende vijf hoofdstukken (p. 103-301) behandelt Groeneveld de exploten van Nederlandse *Kriegsberichter*, van hun activiteiten aan het Oostfront tot hun wederaren in het bijna bevrijde Nederland. Groeneveld verweeft de persoonlijke verhalen van tientallen *Kriegsberichter* met voorbeelden van hun werk. Dit wordt gecombineerd met achtergrondinformatie over de verschillende frontsectoren waar ze werden heen gestuurd, van Kroatië over Italië tot Normandië. De verschillende reorganisaties waaraan de *Waffen-SS* werd onderworpen en het feit dat sommige *Kriegsberichter* ook aan niet-Nederlandse eenheden werden toegevoegd, maken dit verhaal er enkel grilliger op. Voor Vlaamse lezers heeft dit internationale kluwen het voordeel dat ook de geschiedenis van 'hun' *Kriegsberichter* herhaaldelijk aan bod komt. De in deze hoofdstukken vertelde geschiedenis is zo complex en wordt zo gedetailleerd verteld, dat menig lezer wel eens een hoofdstuk zal overslaan. Hoewel de heldere bovenstructuur dit toelaat, is het niet aan te bevelen. In de meanderende verhaallijnen zitten allerlei anekdotes begraven die zeer relevant zijn. Zo toont Groeneveld aan dat *Kriegsberichter*, anders dan gesteld in toenmalige propagandabrochures die vandaag vaak als bron worden gehanteerd, niet altijd even goed gedrild waren als hun gewone collega-rekruten. Telkens opnieuw worden ook voorbeelden aangehaald van grote en kleine verschillen tussen woorden en daden, tussen propaganda en realiteit. Treffend is het privé-fotoalbum dat PK-fotograaf Adriaan Vermeer aanlegde. Foto's en teksten getuigden daarin veel opener over wat er aan het Oostfront gebeurde, dan zijn officiële foto's wilden of durfden.

In het achtste en laatste hoofdstuk (p. 303-371) belicht Groeneveld de carrières van enkele opmerkelijke Nederlandse *Kriegsberichter*. Aandacht gaat natuurlijk uit naar het 'bigger than life' verhaal van Wim Sassen, die na de oorlog op spectaculaire wijze uit krijgsgevangenschap ontsnapte. Sassen trok naar Argentinië en raakte bevriend met Evita Péron. Hoewel hij in Nederland nog steeds werd gezocht, tolkte hij voor de Pérons toen prins Bernhard in 1952 op bezoek kwam. Sassen maakte later kennis met 'Ricardo Klement', alias Adolf Eichmann. Hij interviewde Eichmann over zijn rol in de *Endlösung* voor een postuum te publiceren interviewboek waarin de Shoah zou worden gerechtvaardigd. Toen de Mossad Eichmann ontvoerd had, schrok Sassen er niet voor terug, beseffend dat hij Eichmanns verdediging hiermee schade berokkende, de interviews te verkopen aan *Time/Life* en *Stern*. Eveneens interessant zijn de levensverhalen van Joop Pollmann, die later als journalist voor *Story* werkte en van Jan Hommes, die na een korte gevangentijd in overheidsdienst ging. Hommes werd een belangrijke ambtenaar, die na de oorlog voor Nederland vaak aan Europees internationaal overleg deelnam. Dat hij net als bij de SS 'opnieuw voor Europese eenheid mocht werken', vond Hommes wonderlijk maar prachtig.

Kriegsberichter is gebaseerd op een indrukwekkende hoeveelheid bronnen, en is mooi geïllustreerd (de eerste editie bevat als bonus een cd-rom met geluidsopnamen uit de oorlogsjaren) en helder geschreven. De enige kanttekening die kan worden geplaatst is dat Groeneveld naliet aan het einde van de rit een uitgebreide synthese te maken. Het besluit, dat amper vier pagina's ('Tot slot', p. 373-376) beslaat, had wat mij betreft meer mogen aanknopen bij vaststellingen die in de vorige hoofdstukken haast

terloops worden gemaakt. Zo wordt nauwelijks teruggekoppeld aan de toch wel opmerkelijke vaststelling dat de journalistieke producten van de Nederlandse *Kriegsberichter* uiteindelijk nauwelijks het Nederlandse publiek bereikten. Kranten, die al verplicht waren het *Wehrmachtbericht* en vele andere persberichten dagelijks op te nemen, werden niet verplicht de PK-berichten, laat staan de PK-berichten van Nederlandse oorsprong, af te drukken. Ze lieten ze dan ook links liggen, waardoor PK-teksten vooral verschenen in media die hoofdzakelijk werden gekocht door Duitsgezinden of NSB-leden. Propagandistisch was het hele avontuur dus een slag in het water.

Roel Vande Winkel
FWO-Vlaanderen / Universiteit Gent

Louis Sicking, Harry de Bles, Elend des Bouvrie (eds.), *Dutch light in the 'Norwegian night'. Maritime relations and migration across the North Sea in early modern times* (Hilversum: Verloren, 2004) 128 p. ISBN 9065508147

Op 16 november 2002 organiseerden de Noorse ambassade en de Nederlandse Vereniging voor Zeegegeschiedenis in het Nederlands Scheepvaartmuseum te Amsterdam een symposium dat als titel meekreeg 'Dutch-Norwegian Historical Maritime Relations'. Het centrale thema op dit symposium was het grote belang van de maritieme dimensie voor de relatie tussen Nederland en Noorwegen. Twee jaar later verscheen de symposiumbundel *Dutch light in the 'Norwegian night'* waarin de lezingen van de meeste sprekers zijn gepubliceerd.

De titel van de bundel is ontleend aan de zogenoemde 'night of four hundred years', een begrip dat in de negentiende-eeuwse Noorse historiografie werd gebruikt om de Deense bezettingsjaren (1380-1814) te karakteriseren. In 1380 kwamen Noorwegen en Denemarken onder één kroon. Met het aantreden in 1814 van Jean Baptiste Bernadotte als koning Karl Johan scheidden de wegen. In de Noorse geschiedschrijving lag daardoor de nadruk vooral op het middeleeuwse Noorwegen en op de periode na 1814. Pas de laatste tijd is er bij Noorse historici wat meer aandacht voor hun 'donkere vierhonderd jaar'. Dit staat in schrill contrast met de belangstelling van veel Nederlandse historici voor de lange Gouden Eeuw van de Republiek.

Hoewel de bijdragen zeer divers zijn, is er wel een rode draad te herkennen. In alle artikelen wordt in meer of mindere mate ingegaan op de maritieme relaties en migratie tussen Nederland als een grote Europese mogendheid en Noorwegen, als een land in de periferie, dat geregeerd werd door een niet-Noorse koning die in het verre Kopenhagen zetelde. De bijdragen staan in chronologisch volgorde. Het thema wordt, met uitzondering van de eerste auteur, vooral sociaal-historisch benaderd.

Het eerste artikel, 'New light on the flight of Archbishop Olav Engelbrektsson', is van de Leidse historicus Louis Sicking en heeft als onderwerp de vlucht van aartsbisschop Engelbrektsson in 1537 naar de Nederlanden. Aan de hand van origineel bronnenmateriaal, dat berust in het archief van de Algemene Rekenkamer te Brussel, schetst hij de ondergang van deze laatste katholieke aartsbisschop. Als enige betreedt Sicking de wegen van de politieke en diplomatieke geschiedenis.

In haar artikel over 'Norwegian-Dutch migrant relations in the seventeenth century' gaat Solvi Sogner in op de wederzijdse migratiepatronen. De Noorse emigratie overtrof de Nederlandse. Voor Nederlandse migranten was Bergen de voornaamste

vestigingsplaats. Hout- en vishandel waren de belangrijkste vestigingsfactoren. De Noren trokken vooral naar Amsterdam en vonden werk in de maritieme sector.

Erika Kuijpers schetst in 'Poor, illiterate and superstitious' de karakteristieken van de Noorse natie rond de Lutherse Kerk in Amsterdam. Op basis van reeds eerder gepubliceerd onderzoek beschrijven Marc van Alphen en Ivonne Lucker de carrières van twee Noorse immigranten: Van Alphen beschrijft de loopbaan van de koopvaardijkapitein en latere vice-admiraal in Russische dienst Cornelis Cruys en Lucker beschrijft de carrière van de Noorse zeeman Jacob Dirksen die zich opwerkte tot kapitein bij de Middelburgse Commercie Compagnie en de Zeeuwse admiraliteit.

Jaap Bruijn werkt in zijn bijdrage 'Naval captain Cornelius de Jong's unforeseen stay in Norway' het niet-geplande verblijf van De Jong in Trondheim in de jaren 1795-1796 uit. Reeds eerder publiceerde hij over deze kapitein, maar de Trondheim-periode bleef toen onderbelicht. Met zijn oorlogsbodem begeleidde De Jong zeven retourschepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Onderweg hoorde hij dat de Fransen de Republiek hadden veroverd. Voor de zekerheid zocht hij een neutrale Noorse haven op en wachtte daar verdere instructies af. In zijn brieven, die later in boekvorm werden uitgegeven, beschreef hij zeer uitvoerig het leven in Trondheim en omgeving.

Een vreemde eend in de bijt vormt de door de redactie toegevoegde bewerking van een niet eerder gepubliceerde tekst van Johan Huizinga. Net voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in 1939 hield Huizinga aan de Universiteit van Oslo een voordracht over 'Norway and the Netherlands compared'. Hoewel enigszins gedateerd plaatst Huizinga's (historische) vergelijking van de Noorse en Nederlandse geschiedenis de voorgaande artikelen wel in een breder kader. Een leuke vondst van de redactie.

Deze symposiumbundel voorziet uitstekend in een historiografische lacune. Het blijft echter jammer dat de Noorse inbreng zo mager is en dat er weinig fundamenteel nieuwe onderzoeksresultaten worden gepresenteerd. Het is te hopen dat in de komende jaren meer historici hun licht laten schijnen op de 'Dutch-Norwegian historical maritime relations'.

Adri P. van Vliet
Marinemuseum Den Helder

S. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985* (Groningen en Wageningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2004) 248 p. ISBN 9085040043. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Wageningen.

Op 13 september 2004 promoveerde Simon van den Bergh op een proefschrift over de geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland. Enkele jaren na het overzichtswerk van Gerrie Andela (*Kneedbaar landschap, kneedbaar volk* (Bussum 2000)) is er nu een tweede proefschrift over dit onderwerp. Het is een belangwekkend thema, want weinig ontwikkelingen hebben het aanzien van landelijk Nederland zo veranderd als de ruilverkavelingen.

Omdat het boek van Andela verscheen toen Van den Bergh net met zijn promotie-onderzoek was begonnen, moest de laatste zijn onderzoekspzet bijstellen. Hij richtte zich vooral op de concrete uitvoering en de acceptatie van het instrument ruilverkave-

ling, vragen die alleen door diepgravend lokaal onderzoek kunnen worden opgelost. Hoewel Van den Bergh ook de grote lijnen van de (voor)geschiedenis van de ruilverkaveling bespreekt, vormen voorbeeldstudies van vier afzonderlijke ruilverkavelingen de kern van het proefschrift. Die voorbeelden worden door de auteur kenmerkend geacht voor de verschillende perioden en boden ook door de aanwezige bronnen voldoende mogelijkheden voor onderzoek. Over die bronnen is de auteur overigens nogal kort.

De perioden worden begrensd door de ruilverkavelingwetten van 1924, 1938 en 1954 en de Landinrichtingswet van 1985. De schrijver geeft daarbij terecht aan dat de grenzen tussen de tijdvakken niet scherp te trekken zijn. Juist de problemen die in de praktijk optraden, leidden tot aanpassingen in de werkwijze, die na verloop van tijd uitmondten in een nieuwe formulering van de ruilverkavelingwet.

De eerste ruilverkaveling in Nederland vond in 1916 plaats in de Ballumer Mieden op Ameland. In 1924 bood de eerste ruilverkavelingwet een wettelijk kader. De ruilverkaveling Dalfser Hooislagen, het eerste voorbeeld, was een van de eerste in Nederland en vond plaats direct na de komst van de wet van 1924.

De ontwikkeling ging aanvankelijk langzaam, onder meer door de grote wereldcrisis. De overheid reageerde daarop door subsidies op loonkosten (werkverschaffing). Om afstemmen van plannen tegen te gaan, werd het begrip democratie op creatieve wijze opgerekt: vanaf 1938 was een meerderheid van óf het aantal stemmen óf van de totale oppervlakte van de bezittingen van de voorstemmers al voldoende om tot ruilverkaveling te besluiten. Rond die tijd vonden de ruilverkavelingen in Staphorst plaats, die als tweede voorbeeld worden gepresenteerd: de eerste midden in de crisistijd van de jaren dertig. Bij deze ruilverkaveling werden 12.800 oude percelen samengevoegd tot 1900 nieuwe. Na 1938 werden ook andere delen van de gemeente op de schop genomen. Staphorst was wel de bekendste ruilverkaveling uit deze periode.

Een volgende herziening van de wet vond plaats in 1954, in de aanloop tot de hoogtijperiode van de ruilverkaveling. In de volgende decennia werd de Europese landbouw door tariefmuren beschermd tegen de lage wereldmarktprijzen en door subsidies gestimuleerd tot een steeds hogere productie: het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de Europese (Economische) Gemeenschap. Onder deze omstandigheden was ieder investering in productieverhoging rendabel. Het overgrote deel van het Nederlandse agrarische gebied werd nu in enkele decennia ruilverkaveld, sommige gebieden wel twee of drie keer. Voor de periode tussen 1954 en 1985 werkt Van den Bergh twee ruilverkavelingen uit: het Land van Heusden & Altena, waar de landbouw nog volledig domineerde, en de Maarsseveense Plassen. De laatste loopt door haar stedelijke context en het belang van recreatie al vooruit op de latere Landinrichting.

In de jaren tachtig waren de hoogtijdagen voorbij. Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de Europese Unie werd een aantal malen aangepast, onder meer door de invoering van quoteringen die uitbreiding van de productie zinloos maakten. Sindsdien heeft de Nederlandse landbouw land over en ontstond ruimte voor agrarisch natuurbeheer, landschapsbehoud en 'nieuwe natuur'. De Landinrichtingswet van 1985 versterkte de positie van niet-agrarische belangen. Nu we in de nadagen van ruilverkaveling / landinrichting leven is het zinvol om de balans op te maken.

De gedetailleerde voorbeeldstudies schetsen een helder beeld van de lokale afwegingen en de rol van lokale actoren. Duidelijk wordt hoe verschillende boeren belangen hadden die niet met elkaar overeenkwamen. Zo betekende een ruilverkaveling voor een aantal boeren het einde van hun bedrijf. De voorstanders en de Cultuurtechnische Dienst gebruikten verschillende tactieken om de voorstanders te laten winnen. Enerzijds werden nieuwe mogelijkheden gecreëerd voor boeren om elders een nieuw

bedrijf te beginnen, anderzijds werden de tegenstanders vaak voorgesteld als conservatief en onwetend. Dalfser Hooislagen is een voorbeeld van een ruilverkaveling die aanvankelijk geen draagvlak had in de streek. Pas nadat voorstanders jarenlang actie hadden gevoerd, bleek een meerderheid voor uitvoering te zijn.

De voorbeeldstudies maken *Verdeeld land* tot een interessante publicatie die nieuwe inzichten biedt in rol van ruilverkavelingen voor agrarische gemeenschappen. Ze laten zien hoe complex de besluitvorming vaak is geweest. Daarmee vormt het boek een mooie aanvulling op dat van Andela. Tegelijk maakt de publicatie ook duidelijk hoeveel we nog niet weten. Wat dat betreft vind ik het jammer dat Van den Bergh, die opgeleid is als historisch-geograaf, de regionale verscheidenheid en het landschap wat uit het oog heeft verloren. Onderbelicht blijft ook de harde strijd die gevoerd is om behoud van natuur en oude cultuurlandschappen. Terecht wijst de auteur als verklaring hiervoor op de onbetrouwbaarheid van mondelinge overlevering en op de schaarste aan schriftelijke bronnen, maar ik blijf ervan overtuigd dat hierover meer te vinden moet zijn. Daarbij denk ik aan archieven van natuurbeschermingsorganisaties, de ingediende bezwaarschriften (de auteur geeft aan dat de antwoorden daarop vaak formalistisch en daarmee nietszeggend waren, maar de bezwaarschriften zelf wijzen zeker op onvrede en op concrete problemen) en interviews met betrokkenen.

Al met al heeft Van den Bergh een degelijk onderzoek op zeer efficiënte wijze binnen de vier jaar die hem ter beschikking stonden uitgevoerd. Tegelijk laat het boek nog veel vragen open, die oproepen tot nader onderzoek. Dat maakt de ervaringen van Van den Bergh met het archief van de Cultuurtechnische Dienst des te schokkender. Toen zijn onderzoek begon, was een groot deel van dat archief, met inbegrip van het meeste kaartmateriaal, net op weg naar de verbrandingsoven in Winschoten. Om zijn onderzoek te kunnen uitvoeren moest de jonge promovendus zijn gegevens letterlijk voor de poorten van de hel wegslepen. Het is te hopen dat we in de toekomst voorzichtiger met dit soort materiaal omgaan.

Hans Renes
Universiteit Utrecht

Annette de Vries, *Ingelijst werk. De verbeelding van arbeid en beroep in de vroegmoderne Nederlanden* (Zwolle: Waanders, 2004) 304 p. ISBN 9040089485

Annette de Vries heeft in dit proefschrift de verbeelding van de werkende mens in de Nederlandse kunst uit de zestiende en zeventiende eeuw tot onderwerp gemaakt. Het resultaat is een zeer originele en interessante studie, waarin kunstgeschiedenis en sociaal-economische geschiedenis met elkaar verbonden worden. Aan een zestal *case studies* over afzonderlijke beroepen gaat een inleidend hoofdstuk vooraf, waarin de ontwikkeling van het denken over arbeid in samenhang met veranderingen in de verbeelding daarvan wordt geschetst. Arbeidzaamheid werd in deze periode meer en meer gezien als een cruciale deugd, dit in samenhang met de verbreiding van het christelijk-humanistisch gedachtegoed. De tegenstelling tussen arbeidzaamheid en ledigheid werd tegelijkertijd een steeds populairder thema in de beeldende kunst. Aanvankelijk sloot de beeldtaal nauw aan bij Bijbelse thema's, zoals de verdrijving uit het paradijs of een werkende Adam. De weergegeven arbeid was als regel landarbeid met een spitende Adam, of met Abel als schaapherder en Kaïn als ploegende boer. In de late zes-

tiende eeuw werd de afgebeelde arbeid vaker in een stedelijke omgeving gesitueerd en komen timmerlieden, kleermakers en schoenmakers in beeld. Die thematiek vindt men wat later terug bij de enorme productie van de Nederlandse genreschilders uit de Gouden Eeuw. De Vries toont aan dat zulke voorstellingen in grotere aantallen werden geschilderd dan werd aangenomen.

Na het schetsen van de achtergronden waarin de verbeelding van de arbeid in de zeventiende eeuw tot bloei kon komen, volgen *case studies* over notarissen, predikanten, bankiers, schoenmakers, zakkendragers en spinsters. Elk hoofdstuk valt op door de creatieve speurtocht naar beeldmateriaal, want De Vries baseert zich niet alleen op prenten en schilderijen, maar betreft in haar betoog ook onder meer gevelstenen, gildenpenningen, glas-in-loodramen, grafzerken en beeldhouwwerk. Deze afbeeldingen worden met elkaar in verband gebracht en geplaatst in de brede context van de betreffende beroepsgroep. Dat werpt nieuw licht op enkele kunsthistorische vraagstukken en draagt ook bij tot onze kennis op sociaal-economisch gebied. Afbeeldingen van schoenmakers kunnen hier als voorbeeld dienen. De Vries stelt onder meer vast dat in de afgebeelde werkplaatsen soms wel en soms geen leesten zijn afgebeeld, en verbindt dat gegeven met het strenge en wettelijk vastgelegde onderscheid tussen schoenmakers en schoenlappers, die alleen mochten herstellen. De laatsten zitten eerder in rommelige werkplaatsen of pothuizen, wat met de werkelijkheid zal zijn overeengekomen. De verbeelding van dit ambacht speelde van oudsher een belangrijke rol bij de groepsidentiteit, wat teruggaat tot de beschermheiligen van voor de Reformatie, Crispinus en Crispianus, die regelmatig te vinden zijn op altaarstukken van schoenmakersgilden. In Nederland zijn daarvan de meeste na de Beeldenstorm verloren gegaan. Dat geldt ook voor de groepsportretten die Leidse schoenmakers hadden laten maken. Wel zijn er nog veel schilderstukken die mogelijk als portret waren bedoeld, of waar de scheidslijn tussen portret en genrestuk onduidelijk is. Mogelijk was het minder ongebruikelijk voor een ambachtsman zich te laten portretteren dan men tot nu toe aannam. Van de weinige voorbeelden, waarin de afgebeelde ambachtsman ook kan worden geïdentificeerd, is het door De Vries eveneens besproken portret dat Jan Steen maakte van de Leidse bakker Arend Oostwaert. Ook dat werk heeft enkele kenmerken van de gangbare genrestijl. De Vries laat hiernaast op grond van onderzoek in boedelinventarissen zien dat schoenmakers tot de potentiële kopers van zulke schilderijen behoorden. Schoenmakers stonden als groep in veel opzichten in tussen enerzijds aanzienlijker beroepsgroepen als notarissen en predikanten, waarbij in het beeldmateriaal groeps- en individuele beroepsidentiteit benadrukt werd, en anderzijds ongeschoolde arbeiders, zoals bijvoorbeeld spinsters, waarin daarvan niets meer is terug te vinden. Telkens zijn de schoenmakers het prototype van de deugdzaam en nijvere ambachtsman, en zo wilden zij zichzelf ongetwijfeld graag zien. Zo zagen zij zich ongetwijfeld liever dan als de tot tegenspraak geneigde schoenmaker, die zich volgens het spreekwoord beter bij zijn leest kon houden.

De zes *case studies* in dit boek dragen alle in hoge mate bij tot onze kennis van de Nederlandse samenleving en cultuur in de zestiende en zeventiende eeuw. Het boek is bovendien prachtig uitgegeven, de afbeeldingen zijn met zorg uitgezocht en gereproduceerd. Ten slotte laat het op voorbeeldige wijze zien hoe nuttig de kruisbestuiving tussen kunstgeschiedenis en geschiedenis kan zijn.

Rudolf Dekker
Erasmus Universiteit Rotterdam

Kaat Wils, *De omweg van de wetenschap. Het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur 1845-1914* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2005) 606 p. ISBN 905356568x

Het uitgangspunt van Kaat Wils' lijvige studie over het negentiende-eeuwse positivisme in Nederland en België is begripshistorisch. Het gaat erom de betekenis en de betekenisverschuivingen van het begrip positivisme in kaart te brengen, met als doel een beeld krijgen van wat het positivisme, in negatieve of positieve zin, betekende, en voor wie.

Een nauwkeurige definitie van het positivisme is niet te geven. Daarvoor was het te veelvormig en kende het teveel tegenstrijdigheden en ambiguïteiten. De term positivisme en de naam Auguste Comte konden bovendien symbool staan voor gedachtegoed dat met het origineel nauwelijks meer iets te maken had. Anders gezegd, de geschiedenis van het negentiende-eeuwse positivisme is er vooral een van selectieve toe-eigening.

Comte beschouwde het als zijn levenstaak 'de (Franse) revolutie te beëindigen', in de dubbele betekenis van voltooiën en bedwingen. Hiertoe formuleerde hij zijn bekende driefasenwet: de mensheid doorliep tijdens haar geschiedenis een theologische en een metafysische fase, om vervolgens de derde, positieve fase te bereiken. In deze laatste fase domineerde het positieve denken, dat uitging van de methoden van de wetenschap. Comte beoogde met zijn driefasenwet niet slechts een beschrijving van de beschavingsgeschiedenis te geven, het betrof ook een normatieve, finalistische ontwikkelingsgang, waarvan het positieve denken de bekroning vormde. De belangrijkste wetenschap was in Comte's hiërarchische rangschikking van de wetenschappen de 'sociale fysica' of sociologie, die in haar positieve vorm de wetenschappelijk gefundeerde organisatie van de maatschappij zou bewerkstelligen. In die maatschappij zou de politieke macht aan industriëlen en bankiers worden overgedragen, het moreel gezag aan positieve filosofen. Conservatisme en revolutie, orde en vooruitgang zouden op deze manier worden verzoend. Het moreel gezag zou Comte in latere jaren institutionaliseren als een moderne tegenhanger van de kerk, met een priesterkaste van filosofen, en compleet met ritën, sacramenten en een positivistische heiligenkalender.

Onder de professionele beoefenaars van de natuurwetenschappen wist Comte maar weinig aanhang te verwerven. T.H. Huxley beschreef de positivistische leer spottend als 'a half-breed between science and theology, endowed, like most half-breeds, with the faults of both parents and the virtues of neither'. Maar andere wetenschappelijk geschoolden zagen er veel aantrekkelijks in. Niet zelden werd het dan een synoniem voor scientistische wetenschapsverering. Wils noemt dit de 'positivistische Vulgaat', die dicht aanleunde tegen materialisme en atheïsme en waarbij de natuurwetenschappen model stonden voor alle wetenschappen. Met Comte's geesteskind had deze vorm van positivisme weinig meer te maken. Naast de Vulgaat zijn te onderscheiden een wél in Comte's voetsporen tredende, georganiseerde orthodox-positivistische richting, die vooral in Frankrijk en Engeland tot ontwikkeling kwam, en de 'integraal-positivistische' richting, die het positivisme opvatte als een intellectuele stroming waarbinnen de natuurwetenschappen de basis leverden voor kennis van de maatschappij, voor sociale vooruitgang en voor een nieuw moreel bewustzijn.

De kennismaking met het positivisme vond in Nederland en België plaats tussen 1845 en 1865. Deze introductie was politiek gekleurd. De eerste aanhangers in Nederland meenden dat het positivisme een middenweg bood tussen revolutionaire

en behoudende politieke visies. In België trok het de belangstelling van democraten die de ontwikkelingen rond 1848 toejuichten. Vaste voet kreeg het positivisme echter niet, al sloot het in België wel aan bij vroegsocialistische ideeën en bij pogingen een sociale wetenschap van de grond te krijgen, zoals die van Quetelet (die overigens Comte mogelijk niet eens gelezen had).

In Nederland concentreerde het debat zich van meet af aan op wijsgerige kwesties. Het positivisme verwees hier minder naar Comte zelf dan naar een empiristische epistemologie die ook schatplichtig was aan John Stuart Mill. De ervaringswijsbegeerte van Opzoomer is hier een voorbeeld van. In België werd het debat vooral aangejaagd door ideologische tegenstellingen met politieke connotaties. Het positivisme bleek aantrekkelijk voor progressieve liberalen en in socialistische kringen, waarbinnen men zijn vroegsocialistische 'utopische dromen' verving door een rationele wetenschappelijke ordening van de maatschappij. In Nederland ontbrak een vergelijkbaar door intellectuelen geleid socialisme. Maar radicalen waren er wel in beide landen. In België omarmden radicale vrijzinnigen de positivistische Vulgaat, waarmee ze er een materialistische en atheïstische interpretatie aan gaven. Ook Nederlandse radicalen ondergingen de invloed van het positivisme maar ze dreven het conflict tussen geloof en wetenschap minder op de spits.

Na 1865 kwam in België een katholieke reactie tegen de atheïstische strekking van het positivisme op gang. Aanvankelijk vond men daarbij meer behoudende liberalen aan zijn zijde. In Nederland ging het niet zozeer om een reactie maar ontwikkelde zich een wijsgerig debat binnen de moderne theologie. Positivisme kon worden gezien als het gevaarlijke eindpunt van de modernistische geloofsvisie. Anderzijds kon de morele dimensie van het positivisme worden opgevat als een element dat in het verstandelijke modernisme node gemist werd. Voor menigeen resulteerde de omarming van het positivisme in uittreding uit de kerk. Anderen werden juist geïnspireerd scherper onderscheid te maken tussen een wetenschappelijke wereldbeschouwing en een ethisch-religieuze, zoals er ook een onderscheid was te maken tussen het positivisme als wetenschappelijk en als moreel project.

Onder Nederlandse filosofen zette een herwaardering van Kant in, en het positivisme werd onderdeel van een op gematigde toon gevoerd kentheoretisch debat. Moreel en sociaal positivisme inspireerden sommige democratische vrijdenkers en socialisten, maar een krachtige ideologie kwam niet tot ontwikkeling. Na 1880 was in Nederland de rol van het positivisme als samenhangende filosofie en als wereldbeschouwing goeddeels uitgespeeld. Nederlandse filosofen zagen toen meer brood in het machiaanse positivisme, dat zij 'hedendaags positivisme' noemden. In België daarentegen raakte het positivisme als wereldbeschouwing tegen 1900 ingeburgerd dankzij een decennialange campagne van intellectuelen van zowel socialistische als liberale signatuur. De discussie was aanvankelijk emotioneel geweest en politiek van karakter, maar dat veranderde na 1880 onder invloed van de opkomende sociologie.

Progressieve kringen in België verbonden sociologie en positivisme, waarbij het positivisme vooral een wetenschapsideaal werd. In Nederland, waar de sociologie nog nauwelijks van de grond kwam, ontbrak deze alliantie. Ook onder Nederlandse historici waren hooguit echo's van het positivistische gedachtegoed te horen, bijvoorbeeld in discussies over de wenselijkheid van een sociale geschiedschrijving. In België was de invloed van de sociologie sterker, al viel hier onder historici ook wantrouwen waar te nemen. Onomwonden werd de sociologie in België echter als een bruikbaar model gezien voor de krachtig opkomende criminologie. Hierbij manifesteerde zich vooral

de positivistische Vulgaat, al ontbrak de verzachtende werking van de morele component van het positivisme niet. Integraal-positivistische varianten bleven eveneens actueel in België, bijvoorbeeld in de persoon van George Sarton, die de ontwikkeling van de wetenschap en de wetenschappelijke moraal als de grondslag zag van de progressieve ontwikkeling van de mensheid. In de documentatie van dit proces zag hij zijn levensdoel, en daarmee werd hij de grondlegger van de professionele wetenschapsgeschiedenis.

Voor Belgische confessionelen bleef het positivisme een steen des aanstoets. Na 1890 werd gezocht naar een constructief katholiek antwoord, hetgeen onder meer aanleiding gaf tot de ontwikkeling van een organicistische sociologie. Iets dergelijks ontbrak in Nederland. De katholieken leefden hier meer binnen hun eigen cultuur die geen antwoord op het positivisme vroeg. Orthodox protestanten op hun beurt namen expliciet afstand.

Wils concludeert, niet heel verrassend, dat zich in al deze verschillen de grotere gerichtheid van België op Frankrijk en van Nederland op Duitsland en Engeland weerspiegelt, alsook de tegenstelling tussen de katholieke en protestantse cultuur. In België, waar socialisme en radicalisme vroeger tot ontwikkeling kwamen, uitte de botsing tussen katholieke cultuur en moderniteit zich heftiger en werd het positivisme meer voorwerp van politiek debat dan in Nederland. In Nederland was de noodzaak tot confrontatie minder en hielden protestanten moeiteloos hun religieuze kaders overeind. Het positivisme leidde hier vooral tot rustig wijsgerig debat.

Wils' boek biedt geen meeslepende lectuur. Wel is het een welkome, gedegen en gedetailleerde studie van een stroming die de wetenschap als fundament van de maatschappij zag maar tevens de leegte wilde vullen die daardoor ontstond, een stroming die zowel modern was als antimodern, noch godsdienstig was noch atheïstisch, noch revolutionair noch antirevolutionair. In het schemerige woud van de vele en vaak tegenstrijdige betekenissen die het begrip voor negentiende-eeuwers representeerde heeft Wils meer licht gebracht, en daar mogen historici haar dankbaar voor zijn.

Bert Theunissen

*Instituut voor Geschiedenis en Grondslagen van de Natuurwetenschappen
Universiteit Utrecht*

Harry Lintsen e.a., *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland (1800-2000)* (Zutphen: Walburg Pers, 2005) 384 p. ISBN 9057303493

In tegenstelling tot bijvoorbeeld Duitsland, is de techniekgeschiedenis in Nederland een betrekkelijk jong vak. De eerste aanzetten daartoe werden gedaan op een moment dat het imago van zowel de ingenieur als de techniek een flinke deuk had opgelopen. In 1974 begon Harry Lintsen – daartoe geïnspireerd door Gert Hortleders onderzoek naar het ingenieursberoep in Duitsland – in Eindhoven aan een promotieonderzoek naar de beroepscultuur van ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Zes jaar later verscheen de handelseditie van zijn baanbrekende dissertatie *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Een streven naar erkenning en macht*. Het boek was baanbrekend omdat de techniekgeschiedenis door vraagstelling en theoretisch kader werd losgemaakt uit de geijkte kaders van de sociale en vooral economische disciplines. Een soortgelijke poging, maar dan voor de geschiedenis van productontwikkeling en in-

dustriële vormgeving, is ondernomen door Henri Baudet in Groningen en Delft maar die heeft uiteindelijk een minder duurzaam academisch vervolg gekregen.

Techniekgeschiedenis in Nederland kreeg de wind in de zeilen door de brede steun vanuit de technische beroepsgroepen (Koninklijk Instituut van Ingenieurs) door middel van de oprichting van de Stichting Historie der Techniek in 1988. Een van de eerste grote initiatieven van de SHT was Techniek in Nederland-19 (TIN-19), een breed gestructureerd (en gesponsord) onderzoeksproject naar de geschiedenis van de techniek in de negentiende eeuw dat in de periode 1992-1995 werd uitgevoerd en resulteerde in zes kloeke delen. Kort daarop startte, volgens dezelfde formule, TIN-20 waarin een poging werd ondernomen tot een integrale geschiedenis van de techniek in de twintigste eeuw. In 2004 werd het onderzoek afgesloten met de publicatie van het laatste boek in en reeks van zeven. Met deze twee strikt planmatig opgezette en uitgevoerde onderzoeksprojecten heeft de techniekgeschiedenis zich in Nederland een stevige plaats binnen de academische geschiedbeoefening veroverd. Ze leidden tot de verzameling van een ongelooflijke hoeveelheid empirische kennis over tal van, tot voor kort, verwaarloosde terreinen van de sociale en economische geschiedenis. Minstens zo belangrijk was de constructie van een bruikbaar methodisch-theoretisch begrippenapparaat. Ook bleken in de praktijk beide projecten een uiterst vruchtbaar laboratorium voor een grote groep jonge, academische onderzoekers met uiteenlopende specialisaties en programma's. In 2004 bleek de tijd rijp voor een eerste en grote confrontatie met de gevestigde historische disciplines in de vorm van een discussiemiddag, een gezamenlijk initiatief van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap, het Genootschap Gewina en het Instituut voor Geschiedenis en Grondslagen van de Natuurwetenschappen van de Universiteit van Utrecht. Referaten, commentaren en debatten zijn in het najaar van 2005 in verschillende tijdschriften gepubliceerd, zoals in *Gewina* 28: 1 (2005) en *BMGN* 120: 1 (2005).

Alsof de publicatie van 13 delen met in totaal ongeveer 5000 (rijk geïllustreerde) pagina's nog niet voldoende was, verscheen in 2005 *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland (1800-2000)* van de hand van Harry Lintsen – met Johan Schot en Arie Rip hoofdredacteur van de beide Tinprojecten – in samenwerking met andere TIN-19 en TIN-20 auteurs. De reden voor deze beknopte uitgave is om de resultaten van het tien jaar techniekhistorisch onderzoek toegankelijk te maken niet alleen voor leken – maar zo schrijft Lintsen in zijn korte voorwoord – vooral voor bètastudenten, in de eerste plaats natuurlijk die aan de technische opleidingen in Eindhoven en Delft. De vraag is of dit boek, door opzet, schrijftrant en toegankelijkheid recht doet aan de rijkdom van de eerder verschenen dertien delen techniekgeschiedenis en tegelijkertijd voldoende kwaliteiten van zichzelf heeft om zich als zelfstandige publicatie naast de beide standaardwerken staande te kunnen houden. Lintsen en zijn medeauteurs hebben gemeend een uitweg voor dit dilemma te vinden, door *Made in Holland* te organiseren als een reeks afzonderlijke verhalen over de langetermijn veranderingen in Nederland vanaf 1800 tot heden. Deze verhalen gaan allemaal over de strijd om een zompige, ongezonde en onbegaanbare delta te 'verbouwen' en in te richten tot een omgeving voor een welvarend en gelukkig bestaan, tot een Nederlandse variant van een *Nieuw Atlantis*: in dit boek omschreven als de *Gouden Delta*.

De *Gouden Delta* is een onderwerp dat, aldus Lintsen in zijn inleiding, door historici zelden in relatie tot techniek en techniekontwikkeling aan de orde is gesteld. Afgezien van het feit of die constatering historiografisch gezien wel juist is, kan ik niet anders zeggen dan dat de door hem en zijn medeauteurs ondernomen poging daartoe

niet in alle opzichten is geslaagd. Daarvoor zijn twee redenen. Op de eerste plaats is het historisch narratief over de *Gouden Delta* te zwak uitgewerkt om een overtuigende samenhang aan de zeven min of meer op zichzelf staande hoofdstukken te geven. Daarnaast moge het zo zijn dat sinds het laatste kwart van de vorige eeuw de techniekgeschiedenis van Nederland zich een vaste plaats binnen de geschiedschrijving heeft verworven, dit boek laat zien dat, omgekeerd, de techniekgeschiedenis nog te weinig openstaat voor de meer recente inzichten uit de sociale en culturele geschiedenis, om een dergelijke integrale geschiedenis van Nederland te kunnen schrijven. Sprekend over de *Gouden Delta*: de technische en maatschappelijke veranderingen die daar vanaf 1800 hebben plaatsgevonden worden beschreven aan de hand van een serie technische regiems. Dat zijn de naar tijd en plaats variabele samenhangen tussen enerzijds maatschappelijke behoeften, verlangens of claims (eten, drinken, bewegen, wonen) en, anderzijds de wijze waarop daar met producten, processen en systemen vanuit de techniek aan wordt beantwoord. In *Made in Holland* zijn die losjes ondergebracht in een serie compacte hoofdstukken over respectievelijk de strijd om voedsel, hygiëne en een schoon en duurzaam (stedelijk) milieu (2-4); de eeuwige worsteling met zee en rivieren (5-6); opkomst en ondergang van de maakindustrie (7-10); bouw en gebruik van grootschalige systemen op gebied van transport, energie en communicatie (11-13); de technologische uitrusting van de woning (14-15) en, ten slotte, de uitbouw van de kennismaatschappij en de veranderende rol daarbij van de ingenieurs (16-17). In hoofdstuk 18 mondt de som van alle regiemverhalen uit in een uiterst beknopte (p. 339-356) schets van de algemene geschiedenis van ‘de Gouden Delta’. De dertien essays zijn afzonderlijk bijna allemaal heel goed leesbaar en vooral degelijk gedocumenteerd, maar de logica achter hun onderlinge samenhang en sequentie is vaak ver te zoeken. Zo snap ik niet waarom het hoofdstuk over ‘techniek en huishouden’ niet is samengevoegd met de paragraaf over de stad, en, omgekeerd, waarom het wel heel eenzijdig opgezette paragraafje over de stad, niet is ondergebracht bij het hoofdstuk over woning en huishouding. Het lijkt erop alsof de keuze voor een sectorale aanpak, die zo vruchtbaar is gebleken voor de beide series, op de schaal van een klein handboek gewoon niet werkt.

Afgezien van de weinig overtuigende structuur en inhoudsopgave van *Made in Holland*, is ook de in dit boek voorgestane, techniekhistorische benadering van de geschiedenis van welvaart en geluk in Nederland, ontoereikend. Dat heeft vooral te maken met de overwegend institutionele benadering waarin technische en technologische transformaties hoofdzakelijk worden beschreven aan de hand van de artefacten zelf, hun bedenkers (*actores*) en bestuurlijk-politieke inbedding. Daarbij blijft goeddeels onbelicht hoe – naast het fysieke welzijn – techniek en technologie vooral ook de leefstijl, gewoontes en dagelijks leven van gebruikers (de verschillende bevolkingscategorieën zoals vrouwen, minderheden, migranten en vooral jongeren) ingrijpend hebben beïnvloed. Om een klein voorbeeld te noemen: geen enkele technische innovatie in het laatste kwart van de twintigste eeuw heeft een zo grote maatschappelijke verandering teweeggebracht als die welke de verspreiding van popmuziek onder jongeren mogelijk maakte. Transistor, pick-up, 45-toerenplaat, video, cassette en mobiele telefoon: allemaal technische apparaten zonder welke de publieke emancipatie van jongeren en jeugdcultuur in het Nederland van na de Tweede Wereldoorlog ondenkbaar zou zijn (zie hiervoor het hoofdstuk van R. Boomkes, ‘From Nederbeat to Doe Maar: pop music and youth culture in the Netherlands’, in Kees Schuyt en Ed Taverne, *Prosperity and welfare* (Londen en Assen 2004) 405-422). Voor pret, lust en vermaak in de *Gou-*

den *Delta* is tot nu toe weinig historische interesse getoond. Voor techniekhistorici was dit een kans voor open doel, die niet alleen gemist maar zelfs helmaal niet gezien is.

Ed Taverne
Groningen

Eric Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam: Fort van Sjakoo, 2005) 206 p. ISBN 9077749039

Het kan gezichtsbedrog zijn, maar sinds de verschijning van dit boek op 8 oktober 2005 heb ik de indruk dat er vaker dan voorheen affiches zijn gebruikt als afbeelding bij uiteenlopende artikelen in de landelijke pers. Als dat werkelijk het geval is, is een van de doelstellingen van het hier te bespreken boek gehaald. Eric Duivenvoorden wil de hoogtepunten van de Nederlandse actieaffiches voor een breed publiek toegankelijk maken. Hij wil dit doen door vooral het beeld centraal te stellen. Dat is te zien in de opbouw van zijn boek. Het is onderverdeeld in drie delen. Daar is ten eerste de inleiding en verantwoording, ten tweede het deel met 611 afbeeldingen van affiches verdeeld over 90 onderwerpen. Het derde deel is een cd-rom met daarop 7494 afbeeldingen van affiches verdeeld over 300 rubrieken. Voor deze selectie heeft de auteur gebruik gemaakt van de verzamelingen van het IISG, het Internationaal Informatiecentrum en Archief van de Vrouwenbeweging (IIAV) en het Homo/Lesbisch Informatiecentrum en Archief (HLIA). Voor wat betreft de dekking van de onderwerpen en de absolute omvang, was de verzameling van het IISG het belangrijkste. Daar is ook de verzameling van het 'Staatsarchief' ondergebracht; het archief van de gemeenschappelijke Amsterdamse kraakgroepen, in de jaren 1990 opgezet door de auteur zelf.

In de 'Inleiding en verantwoording' legt de auteur uit van welke groep of actie hij affiches heeft opgenomen. Het gaat om affiches van de nieuwe sociale bewegingen. Dat betekent concreet dat hij affiches van politieke partijen en vakbonden heeft wegelaten, ook die van de kleine linkse partijen. Het beroemde PSP-affiche 'blote vrouw bij koe' was blijkbaar te mooi om weg te laten en heeft Duivenvoorden binnensmokkeld in het hoofdstukje 'Op de vrouw af' dat handelt over de tweede feministische golf. Dit is ironisch als je bedenkt dat er in 1971 gemopper vanuit feministische kring te horen was over dit, als seksistisch ervaren, affiche. Duivenvoorden geeft zelf aan dat grenzen vaak moeilijk te trekken zijn. Ook voor wat betreft overheids-campagnes, die in de jaren 1970 en 1980 gretig de doelen van de autonome bewegingen overnamen, heeft Duivenvoorden de teugels laten vieren. Zo wordt ook een affiche van 'Marie wordt wijzer' over onderwijs en arbeidskansen voor meisjes getoond (p. 171).

Het boek is de opvolger van het 23 jaar geleden gepubliceerde *Een teken aan de wand* van Hofland, Van Leeuwen en Punt. Onderwerpen die in het onderhavige boek uitgebreider aan de orde komen zijn bijvoorbeeld antiracisme, asielbeleid, antiapartheid en dierenwelzijn. Een ander verschil met *Een teken aan de wand* is de hoeveelheid affiches waaruit gekozen moest worden. Voor het boek uit 1983 waren 15.000 (Nederlandse) affiches beschikbaar, te weten de IISG-collectie en de Collectie Sociale Documentatie (CSD) van de UB Amsterdam. Duivenvoorden selecteert uit een twee keer zo lange periode en heeft te maken met het feit dat dezelfde verzameling inmiddels twee maal zo groot is geworden.

De 'Inleiding en verantwoording' laat zich lezen als een *rise and fall* van het actie-affiche. In de jaren zestig is er nog nauwelijks sprake van een behoorlijke productie. De piek van het medium actieaffiche vinden we in de periode 1976-1986. Daarna neemt de productie aanzienlijk af. De auteur zoekt een verklaring voor dit hoogtepunt in de polarisatie in de jaren na het kabinet Den Uyl. Na het aantreden van het kabinet Lubbers I in 1982, als Nederland in 'nieuwrealistisch' vaarwater belandt, wordt de daling ingezet die voortduurt tot en met vandaag. Juist in die laatste constatering schuilt, meen ik, de zwakte van deze redenering. Je kunt toch moeilijk ontkennen dat Nederland de laatste vijf jaar sterk gepolariseerd is. Stellen dat de wereld van 2005 zoveel complexer is dan die van 1976 en dat daarmee de tegenstellingen zijn vervaagd en dús het affiche als actiemiddel zijn aantrekkelijkheid verliest, lijkt me niet overtuigend. Mijns inziens zijn *flyers*, *freecards*, maar vooral internet en e-mail sterkere verklaringen voor dit verschijnsel. Deze worden door Duivenvoorden slechts opgevoerd als secundaire oorzaken van de afname van het actieaffiche.

De negentig onderwerpen in het boek kunnen gezien worden als een overzicht van veertig jaar actievoerend Nederland. Het is daardoor een handig hulpmiddel voor sociaal-historisch onderzoek naar dit stuk contemporaine geschiedenis. Bijzonder prettig is dat Duivenvoorden alle opgenomen affiches heeft gedateerd. Dat geeft houvast in de tamelijk chaotische wereld van actievoerend Nederland. Verder heeft hij ongeveer 25 procent van de ontwerpers weten te achterhalen en ook dat is een nuttige exercitie.

Voor mensen die bekend zijn met de beweging is dit boek een feest van herkenning. Voor mensen die deze wereld niet kennen, moet het een vreemde gewaarwording zijn met zaken geconfronteerd te worden die nu geheel anders ervaren kunnen worden. De makers van het affiche met naakte kleuters uit 1975 (p. 86) zouden nu kans maken op vervolging wegens kinderporno. De posters tegen het pausbezoek uit 1985 zijn op een andere manier onthullend (p. 192): Het uitloven van een beloning voor de liquidatie van de kerkvorst (f 15.000,-) zou momenteel direct justitie aan het werk zetten. Het is geen subtiele wereld die Eric Duivenvoorden ons voorzet. Maar dat ze nu makkelijk en overzichtelijk toegankelijk is, is bijzonder prettig voor alle gezindten.

Huub Sanders

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

G.-J. Johannes en M. Cohen de Lara, *Van Haarlem naar Manhattan. Veertig jaar VNU 1965-2005. Een uitgeverij in de lage landen wordt internationaal informatie- en mediaconcern* (Amsterdam: Boom, 2005) 352 p. ISBN 9085060095

Uitgeverijen zijn, samen met onderwijsinstellingen en audiovisuele media, de belangrijkste culturele instituties in moderne westerse samenlevingen. In hun kantoren vinden de selectie en bewerking van informatie en amusement plaats, die voor een groot deel bepalen wat mensen te lezen en te zien krijgen. Historische studies over deze belangrijke bedrijfstak zijn nog betrekkelijk schaars, zeker in Nederland. De meeste publicaties zijn geschreven vanuit een literair-historische belangstelling en betreffen dan ook grotendeels kleine uitgevers van goede literatuur, zoals de Bezige Bij, de Wereldbibliotheek en Querido. De omvangrijke archieven van ondernemingen zoals Kluwer, Samsom, Elsevier en Wolters zijn nog grotendeels onaangeroerd door historici. Voor

de belletrïe zijn die wat minder interessant, maar ze zijn van onschatbare betekenis voor de geschiedenis van de overheidsadministratie (Samsom), het onderwijs (Wolters) en de wetenschappen (Elsevier). Over één zo'n groot bedrijf, VNU, is nu een gedegen, op het bedrijfsarchief gebaseerde studie verschenen.

VNU (Verenigde Nederlandse Uitgeversbedrijven) ontstond in 1965 uit de samenvoeging van twee concurrenten: Cebema, ofwel het Teulingsconcern, en De Spaarnerstad. Beide maakten boeken en kranten, populaire tijdschriften zoals *Panorama*, *Libelle*, *Margriet* en *Donald Duck*, en beide beschikten over een drukkerij. Nadat in 1968 de Nederlandse Rotogravure Maatschappij was overgenomen bezat VNU een bijna-monopolie op geïllustreerde bladen in Nederland.

In de vijftig jaar die de auteurs beschrijven en vooral vanaf het midden van de jaren tachtig, maakte het bedrijf een complete transformatie door: de drukkerijen, de boeken- en de krantenuitgeverij werden verkocht en in 2001 werden zelfs de publiekstijdschriften, die het gezicht van VNU en een groot deel van de dagelijkse lectuur van Nederlanders bepaalden, overgedaan aan het Finse bedrijf Sanoma. Al vanaf de jaren zeventig richtte VNU zich steeds meer op professionele informatie: eerst vakbladen en vakbeurzen, daarna ook digitale informatie voor bedrijven. Met de overname van twee grote Amerikaanse marktonderzoeksbureaus, Nielsen Media en AC Nielsen – respectievelijk in 1999 en 2001 – en de verhuizing van het hoofdkantoor naar New York (in 2004) was de overgang van katholiek tijdschriftenbedrijf naar informatie-multinational voltooid. Tegenwoordig haalt het bedrijf nog maar drie procent van zijn omzet in Nederland en is een groot deel van het productenpakket digitaal geworden.

Deze transformatie is het onderwerp van dit boek. Het is een complex verhaal, omdat het uitgeversbedrijf, en zeker een duizendpoot als VNU, in de loop van die halve eeuw een grote verscheidenheid aan producten vervaardigde voor een steeds gevarieerdere markt: van het roddelblad *Story* tot *Onkruid* voor de alternatieve scene en van vakbeurzen voor allerlei beroepen tot videobanden en gegevens over de verkoop van Coca Cola. Het bedrijf moest inspelen op culturele trends zoals ontzuiling, individualisering, vrouwenemancipatie en 'ontlezing'. Nieuwe media, zoals de televisie, het kabelnetwerk en de pc, en allerlei combinaties daarvan, leken de stroom van informatie en amusement, en daarmee de advertentie-inkomsten, fundamenteel te veranderen, al was moeilijk te zeggen hoe en in welke mate. VNU kon nimmer vertrouwen op zijn gevestigde positie, zelfs niet op de markt van de publieksbladen. Dat bleek bijvoorbeeld in 1977, toen het Telegraaf-concern *Privé* uitbracht, dat een flink deel van de markt van VNU's *Story* wegkaapte. Hoe werd dit bedrijf geleid door een wereld zo vol kansen en gevaren? Dat is de belangrijkste vraag in het boek. Heel kort geformuleerd luidt het antwoord dat de VNU-managers allerlei vernieuwingen voorzichtig uitprobeerden. De meeste daarvan mislukten, maar een paar waren uitermate succesvol.

De mislukkingen zijn interessant, omdat ze laten zien hoe snel en onvoorspelbaar de technische en maatschappelijke veranderingen waren. VNU kocht een reisbureau, nam een spelletjesbedrijf over, bracht grammofoonplaten uit die aansloten bij *Story*, participeerde in een kabelbedrijf en investeerde in 'viditel', een combinatie van telefoon, televisie en computer. Er waren goede argumenten voor elk van deze ondernemingen. VNU beschouwde zichzelf als een informatiebedrijf en kon dus belangrijke ontwikkelingen in de vrijetijdsbesteding en de opkomst van nieuwe media niet aan zich voorbij laten gaan. Niettemin mislukten al deze initiatieven. Alleen achteraf is vast te stellen waar de belangrijkste groeikern van het bedrijf zat: dat was de Business Press Group, opgericht in 1977. In de jaren tachtig begon BPG, dat in Nederland onder meer

het succesvolle *Intermediair* uitgaf, een reeks kleine Amerikaanse bedrijven over te nemen die actief waren in medische informatie en marktonderzoek. Door latere, veel grotere, overnames in de Verenigde Staten groeide dit onderdeel van het bedrijf zodanig dat besloten werd vnu geheel te richten op vakbladen, beurzen en marktonderzoek, en om dit te doen vanuit de Verenigde Staten. vnu had daarmee zijn werkterrein verlegd van de kapitaalintensieve drukkerij en de conjunctuurgevoelige publicatiebladen naar de veel stabielere markt voor professionele informatie en was al doende geëvolueerd tot een echte multinational. Het was een variant op een proces dat ook de twee andere Nederlandse groten, Elsevier en Wolters Kluwer, in deze periode doormaakten.

Hoe schrijf je een overzichtelijk verhaal over een zo gevarieerd bedrijf, dat veranderingen doormaakte die direct samenhangen met een even complex geheel van culturele en economische veranderingen? Johannes en Cohen de Lara hebben gekozen voor een combinatie van kroniek en analyse. De kroniek bestaat uit hoofdstukken geordend per decennium, die elk weer ingedeeld zijn naar de belangrijkste typen producten en activiteiten van het bedrijf, zoals publicatiebladen, drukkerijen en internationalisering. Deze hoofdstukken worden afgewisseld door thematische hoofdstukken, die meestal de hele periode behandelen. Daarin komen de interne verhoudingen en de 'bedrijfscultuur', de ontzuiling, de opstelling van vnu ten aanzien van veranderende normen en waarden en het beeld dat de buitenwereld van het bedrijf had aan de orde. De schrijvers zijn vooral geïnteresseerd in sociaal-culturele veranderingen, minder in strikt bedrijfskundige aspecten, zoals financiering en vormen van internationalisering, en de uitgebreide bedrijfshistorische literatuur daarover komen we in dit boek dan ook niet tegen. Het gaat vooral over de manier waarop de leiding van het bedrijf trachtte nieuwe maatschappelijke tendensen te ontwaren en te vertalen in winstgevendende ondernemingen.

De auteurs zijn er uitstekend in geslaagd dat verhaal te vertellen zonder de lezer te bedvelen onder opsommingen van de eindeloze stoet tijdschriften en andere producten die het bedrijf in de wereld bracht. Ze schrijven met vaart en met een goed oog voor veelzeggende details (zoals het fraaie betoogje over het vermijden van het woord 'katholiek' onder vnu-ers in de jaren zestig en de terugkeer van het begrip 'fatsoen' begin 21e eeuw). Het boek is fenomenaal geïllustreerd: we zien de 'bladenman' in de jaren zestig, portretten van de redacties van de verschillende bladen, die in hun kleding en haardracht zoveel laten zien over de 'leefstijl' die die bladen weerspiegelden, omslagen van bladen, reclamemateriaal en interessante en geestige brieven uit het archief.

Gezien de cultuurhistorische invalshoek die de schrijvers hebben gekozen was het interessant geweest te vernemen wat hun studie naar hun mening toevoegt of verandert aan ons beeld van de Nederlandse sociale en cultuurgeschiedenis van de laatste vijftig jaar. Wat kunnen we van dit type bedrijf en zijn archieven leren over cultuurgeschiedenis? Misschien kunnen de auteurs daarover nog eens een artikel schrijven. Ik noem een paar voorbeelden. De verwevenheid van ontzuiling en commercialisering is frappant. De afbraak van traditionele normen in de jaren zestig schiep een lucratieve markt voor bloot, roddel en spot met hoogwaardigheidsbekleders. Kritiek op de platvloersheid daarvan werd afgedaan als ouderwets en hoofdredacteur Vermeulen van *Panorama* poseerde als een soort culturele baanbreker. Veranderingen in het Nederlandse waardenpatroon zijn goed te volgen in de veranderende thematiek van reellen waarin de publicatiebladen verzeild raakten: van seks naar privacy en 'zorgvuldige journalistiek'. Het vnu-archief biedt ook een fascinerende blik op cultuurverschillen tussen westerse landen. Hoewel we de trends waarop vnu trachtte in te spelen herken-

nen als internationaal, had het bedrijf de grootste moeite om geïllustreerde bladen, vakbladen en encyclopedieën in andere landen op de markt te brengen. De verslagen van managers die hierbij betrokken waren kunnen ons veel leren over nationale eigenaardigheden en kunnen wellicht het vertrekpunt zijn voor een bredere internationale vergelijking.

Kortom, *Van Haarlem naar Manhattan* is een uitstekend overzicht van de geschiedenis van VNU en biedt veel aanknopingspunten voor verder cultuurhistorisch onderzoek. Laten we hopen dat aan de andere grote Nederlandse uitgeverijen even interessante studies worden gewijd.

Dick van Lente

Erasmus Universiteit Rotterdam

Piet Honig, *Herinneringen van een Rotterdams revolutionair. Bezorgd door Bert Altena* (Utrecht: Kelderuitgeverij, 2005) 459 p. ISBN 9080773476

Binnen de geschiedschrijving van de Nederlandse arbeidersbeweging ligt een zwaar accent op de ontwikkelingen in Amsterdam. Hiervoor is een aantal verklaringen aan te voeren. Op de eerste plaats had een aanzienlijk deel van de organisaties zijn hoofdkantoor in de hoofdstad. Bovendien ligt veel van het archiefmateriaal inmiddels ook in Amsterdam, bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Ten slotte is Amsterdam met haar twee universiteiten vanzelfsprekend de plaats waar veel onderzoekers woonden, leefden en werkten.

We kunnen ons echter afvragen of het terecht is dat andere delen van het land minder aandacht hebben gekregen. In de jaren tachtig van de vorige eeuw beklaagde een Rotterdamse communist zich al eens over de zuigende werking van de Amstelstad. Alle goede kaders waren volgens hem aangespoord om uit hun geboorteplaats te vertrekken en de gelederen aan het IJ te versterken. Dit verschijnsel was echter niet voorbehouden aan de communisten, want aan het begin van de eeuw was binnen de SDAP bijvoorbeeld (tevergeefs) aandrang op Hendrik Spijkman uitgeoefend om naar Amsterdam te komen.

Als we ons beperken tot Rotterdam, dan kunnen we vaststellen dat daar weliswaar de *beweging van de arbeiders* in de vorm van stakingen en andere vormen van verzet zeer uitgesproken aanwezig was, maar er nooit sprake is geweest van een zwaartepunt voor de georganiseerde *arbeidersbeweging*. Veel stakingen en volksbewegingen zijn bestudeerd, maar heel anders is dat gesteld met de arbeidersbeweging. Het is daarom verheugend dat Bert Altena, die eerder naam maakte met een uitgebreide studie over Vlissingen (*Een broeinest der anarchie. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929* (Amsterdam 1989)), de herinneringen van een vroege Rotterdamse anarchist heeft gepubliceerd. Deze in 1866 geboren Piet Honig was de zoon van een timmerman die actief was in de vakbeweging. In 1885 togen vader en zoon met veel stadgenoten naar Den Haag om deel te nemen aan een grote manifestatie voor het algemeen stemrecht. Hij raakte echter vooral onder de indruk van een van de sprekers, Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Vanaf die dag beschouwde de negentien jaar oude stoffeerder zich als socialist. Binnen de kortste keren werd Honig een zeer actief lid van de beweging en colporteerde hij op zaterdagavond met *Recht voor Allen* in de binnenstad. Ook maakte hij de oranjefurie van 1887 mee. Amusant is de

beschrijving die Honig daarvan geeft. Met een aantal geestverwanten mengde hij zich onder het oranjevolk en onder het uitroepen dat daar nog een ‘vuile socialist’ woonde, kregen zij het voor elkaar dat de ruiten ingingen bij winkels, nette burgerhuizen en deftige rentenierswoningen. Aldus zagen Honig en de zijnen kans om het tegen socialisten gerichte geweld om te buigen naar geweld tegen de burgerij.

De jonge socialist onderging verschillende invloeden en allengs voelde hij zich niet meer thuis bij de toenemende discipline die in de sociaal-democratische beweging gevraagd werd. In zijn eigen woorden: ‘hoe meer ik nu onze leerstellingen met kritischen geest begon te onderzoeken, te wikken en te wegen, hoe vaster rees bij mij de overtuiging dat in geval de sociaal democratie ooit als zegevierend ideaal uit den strijd zou komen, haar beginselen en theorieën, slechts zouden kunnen tot stand komen door dwang, door onderwerping aan een ijzeren tucht, van hen, die het al dan niet eens waren... Ik zag hoe het staatsgezag almachtig werd, hoe de staat op het leven van den mensch zou beslag leggen, als het ware van de wieg tot het graf’ (p. 150-1). Het kan haast geen toeval zijn dat deze gedachten ontsproten aan het brein van een Rotterdammer, een eeuw voor de sociaal-democratie in die stad een geweldig pak slaag kreeg van ontevreden kiezers. Honig werd echter geen rechtse querulant, maar sloot zich aan bij de anarchistische beweging.

Zeer lezenswaard zijn ook de beschrijvingen van het stadsleven in de Zandstraatbuurt in de tijd dat Louis Davids, Koos Speenhoff, Dolf Henkes en Breitner deze buurt ook in woord en beeld beschreven. Honig raakte ook verzeild in die anarchistische kringen die met geweld de samenleving wilden veranderen. Hij beschrijft een smokkeltocht met pamfletten naar Duitsland dat in die dagen een socialistenvetod kende. Ook het ongehuwd samenleven met zijn levensgezellin en de vele internationale reizen die zij maakten komen uitvoerig aan bod in de herinneringen die Honig onder pseudoniem in de jaren na de Eerste Wereldoorlog schreef.

De memoires werden nooit eerder gepubliceerd, maar belandden in 1985 op het ITSG. Bert Altena heeft ze nu aan de vergetelheid ontrukkt. Hij voorzag het van een uitgebreid voor- en nawoord waarin hij het leven van Piet Honig in een breder kader plaatst. Een register, een stadsplattegrond van Rotterdam en een aantal door Honig geschreven artikelen completeren de uitgave. Het boek is om diverse redenen waardevol. Het laat zien dat ook in de stad die vooral bekend staat om ongericht verzet, mensen leefden die nadachten over de richting die de samenleving in diende te gaan. Ook kunnen we eruit opmaken dat de arbeidersbeweging in Rotterdam een bloeiend verenigingsleven kende. Ten slotte zal het boek hopelijk anderen, onder wie de geschiedenisstudenten die de Maasstad tegenwoordig ook heeft, aansporen om dit rijke verleden te bestuderen.

Sjaak van der Velden

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

D. van Delft, *Heike Kamerlingh Onnes. Een biografie* (Bert Bakker: Amsterdam, 2005) 664 p. ISBN 9035127390

In de canon van de Nederlandse cultuurgeschiedenis neemt de Nederlandse wetenschap maar een bescheiden plaats in. Onderzoekers die in de decennia rond 1900 de Nederlandse wetenschap tot grote bloei brachten, zoals Lorentz, Kamerlingh Onnes,

Beijerinck en Brouwer, – de periode staat bekend als de Tweede Gouden Eeuw van de Nederlandse natuurwetenschap – genieten onder historici betrekkelijk weinig bekendheid. Enerzijds wordt dit wellicht veroorzaakt door de geringe productie aan opzienbarende werken door de Nederlandse wetenschapshistorici. Voor een ander deel ligt het ongetwijfeld aan de schrik die menig alfa om het hart slaat wanneer hij onverhoopt met natuurwetenschap wordt geconfronteerd.

Recentelijk zijn er echter twee biografieën gepubliceerd die al met hun verschijnen zonder meer tot de klassiekers van de Nederlandse cultuurgeschiedenis zouden moeten worden gerekend. Vier jaar geleden liet Dirk van Dalen een biografie het licht zien over het wiskundige genie L.E.J. Brouwer en onlangs verscheen van de hand van Dirk van Delft een levensverhaal van de fysicus Heike Kamerlingh Onnes. Tussen beide boeken zit wel een belangrijk verschil. De biografie van Brouwer wordt vooral gedragen door de hoofdpersoon: de even briljante als excentrieke Brouwer die als een soort Bordewijkiaanse antiheld als wiskundig revolutionair het onderspit delft en die overal waar hij verschijnt een spoor van menselijke vernieling achterlaat. Kamerlingh Onnes was minder briljant en minder flamboyant. Zijn levensverhaal is er een van gestructureerd en gedisciplineerd werken aan de lange termijn. De verdienste van Van Delfts biografie zit hem vooral in de excellente wijze waarop ze is geschreven.

Heike Kamerlingh Onnes (1853-1926) was de oudste zoon van een Groningse dakpannenfabrikant. Hij werd als natuurwetenschapper gevormd door de Groningse *hvs* en universiteit, en door een leertijd in Duitsland, waar hij onder meer Gustav Kirchhoff bezocht. Van hem leerde Onnes de wetenschappelijke methodiek die zijn eigen onderzoek zou kenmerken en die hij samenvatte onder het adagium ‘door meten tot weten’. Het ‘door meten tot weten’ draait om het onderwerpen van bekende natuurkundige theorieën aan nauwkeurigheidsonderzoek. Het zou een enorme invloed hebben op de Nederlandse natuurkunde, tot ver na Kamerlingh Onnes’ dood.

Na zijn promotie en een kort verblijf aan de Polytechnische School te Delft mocht Kamerlingh Onnes de leerstoel experimentele fysica in Leiden gaan bekleden. Hij werd er de collega van het wonderkind Hendrik Antoon Lorentz, die hoogleraar was in de mathematische fysica.

Na aanvankelijk een breed opgezet laboratorium nagestreefd te hebben, besloot Kamerlingh Onnes de Leidse fysica in te richten voor cryogeen onderzoek (onderzoek bij lage temperaturen). Hij wilde de experimentele vruchten plukken van het baanbrekende werk van de Amsterdamse hoogleraar natuurkunde Johannes Diderik van der Waals op het gebied van de moleculaire fysica en thermodynamica. Kamerlingh Onnes beoogde enerzijds de theorieën van Van der Waals aan toetsing te onderwerpen, anderzijds deze te benutten om experimentele grenzen te verleggen. Om dit ten uitvoer te kunnen brengen was onderzoek bij (extreem) lage temperaturen een vereiste. De opbouw van het cryogene apparaat vergde vele jaren, maar toen stond er ook wat.

Geruggensteund door Van der Waals’ werk slaagde Kamerlingh Onnes erin om in 1908 helium vloeibaar te krijgen, het laatste gas dat nog niet bezweken was voor de inspanningen van de experimentatoren. Drie jaar later werd in Kamerlingh Onnes’ laboratorium supergeleiding ontdekt, het lang onbegrepen fenomeen dat bij extreem lage temperaturen de elektrische weerstand van een materiaal verdwijnt. Het zijn de meest in het oog springende wapenfeiten van een laboratorium dat was uitgegroeid tot een onderzoeksfabriek waar een gestage stroom van publicaties de experimenteer-ruimten verliet. Tot 1923 behield Kamerlingh Onnes het monopolie op de productie van vloeibaar helium en daarmee unieke mogelijkheden om allerlei verschijnselen te

toetsen tot dichtbij het absolute nulpunt. Het Leidse Natuurkundig Laboratorium werd een instituut van wereldfaam, Kamerlingh Onnes zelf ‘monsieur zéro absolu’. In 1913, op het toppunt van zijn roem, ontving hij de Nobelprijs.

De vraag die Van Delft zich stelt is hoe Kamerlingh Onnes er, ondanks een zwakke gezondheid, in slaagde om een koude-imperium op te bouwen dat met zijn *Big Science*-allure zijn tijd ver vooruit was. De eigenschappen die daarvoor onontbeerlijk blijken, waren zijn sociale en organisatorische vaardigheden.

Om te beseffen dat Kamerlingh Onnes een briljante organisator was, dienen we allereerst in oenschouw te nemen dat de universiteit eind negentiende eeuw nog nauwelijks was toegerust op het doen van onderzoek. In de historiografie wordt traditioneel weliswaar beweerd dat de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 het onderzoek officieel aan de taken van de universiteit toevoegde, maar recent onderzoek suggereert dat dit een verkeerde interpretatie is. De ervaringen van Kamerlingh Onnes laten inderdaad zien dat de universiteitsbestuurders na 1876 nog allerminst genegen waren voor onderzoeksfaciliteiten zorg te dragen. Kamerlingh Onnes moest het helemaal zelf doen. Hij begon in 1882 met twee assistenten, een amanuensis en een hoeveelheid verouderde en voor onderzoek vrijwel onbruikbare apparaten. Hij eindigde met een geoliede onderzoeksfabriek, waar enkele tientallen medewerkers rondliepen. Kamerlingh Onnes kon dit realiseren omdat hij mensen kon overtuigen, sympathie wist te verwerven, zo nodig drammerig kon zijn en autoritair – en dat alles om vastberaden de doelen na te streven die hij zich voor ogen had gesteld. Dankzij deze eigenschappen slaagde hij erin, een kleine tweehonderd jaar na 's Gravesande, aan de Universiteit van Leiden weer een innovatief en internationaal leidend natuurkundig instituut te creëren.

Kamerlingh Onnes. Een biografie, een traditioneel opgezet, chronologisch levensverhaal, behoort tot het beste dat de Nederlandse wetenschapsgeschiedenis heeft voortgebracht, vooral vanwege de vaste hand waarmee het geschreven is. Het boek is lijk, maar verliest nooit vaart, inhoudelijk is het consistent en foutloos. De opmerkelijk soepele schrijfstijl maken het geheel uiterst onderhoudend en leesbaar, met een overtuigende Kamerlingh Onnes glansrijk in de hoofdrol. Van Delft is erin geslaagd een boek te schrijven dat uitermate geschikt is om een breed historisch geïnteresseerd publiek te introduceren in de wereld van de Tweede Gouden Eeuw.

Ad Maas

Museum Boerhaave, Leiden

Erik van Ree, *Wereldrevolutie. De communistische beweging van Marx tot Kim Jong Il* (Amsterdam: Mets & Schilt, 2005) 511 p. ISBN 9053303952

Een van de grote raadsels van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw blijft hoe het mogelijk was dat duizenden, voor het overige ongetwijfeld intelligente mensen zich vereenzelvigden met regimes waaronder ze zelf waarschijnlijk voor geen goud hadden willen leven. Ondanks de stroom berichten over massamoorden en door verkeerd beleid veroorzaakte hongersnoden dweepten veel jongeren met Mao Zedong (die toen overigens nog Mao tse Tung heette) en andere communistische machthebbers. Zelfs Stalin, de leider die al in 1956 door zijn opvolger te kijk was gezet als massamoordenaar, kon rekenen op de sympathie van de nieuwe gelovigen. Toen in het tot

Kampuchea omgedoopte Cambodja de 'killing fields' van Pol Pot ontstonden, gingen de fanatiekelingen onverdroten verder met hun bewieroking van alweer een communistisch regime. Een van hen was Erik van Ree die van 1973 tot 1981 lid was van diverse maoïstische clubs in Nederland.

Van Ree heeft in een aantal studies grondig afgerekend met zijn verleden en vorig jaar verscheen van zijn hand *Wereldrevolutie*. In dit boek geeft hij een wereldomspannend overzicht van de geschiedenis van het communisme dat zich ondanks de omvang laat lezen als een spannend, maar vaak wel triest jongensboek. De uitgebreide inhoudsopgave, de per land geordende bibliografie en het personenregister maken het boek tot een naslagwerk voor iedereen die iets wil weten over de ontwikkeling van het wereldcommunisme.

Het boek is echter niet alleen een encyclopedie, maar de schrijver ontwikkelt ook een aantal gedachten over de vraag hoe het zover heeft kunnen komen. Hoe is het mogelijk dat de communistische beweging in al zijn schakeringen een substantieel deel van de wereld in haar greep kon krijgen? De vroegere marxist-leninist Van Ree moet blijkbaar niet alleen niets meer hebben van de beweging waar hij ooit toe behoorde, maar ook de materialistische verklaringwijze lijkt hem niet meer te bekoren. Wat hij ter verklaring aanvoert voor de afschrikwekkende voorbeelden van communistische machtsontplooiing is vrijwel uitsluitend het optreden van 'door machthonger gedreven romantici, dichtende massamoordenaars en cynische fanatici'. De geallieerde interventie in Rusland na de revolutie wordt weliswaar vaak aangevoerd als op zijn minst een deelverklaring voor de Sovjetpolitiek in later dagen, maar Van Ree zoekt het vooral in de karaktertrekken van Lenin en Stalin. Men kan zich afvragen of de auteur hierin niet doorschiet. Waar ik nog meer moeite mee heb is het feit dat de schrijver geen oog lijkt te hebben voor het feit dat het toch niet voor niets zal zijn dat het communisme slechts aan de macht kon komen in overwegend agrarische of koloniale landen. In marxistische termen lijkt het erop alsof het communisme de rol van de oorspronkelijke accumulatie heeft gespeeld, ofwel dat door het optreden van de communistische partij en haar kopstukken de industrialisatie op gang kon komen. Aan dit doel werd in vrijwel alle landen alles ondergeschikt gemaakt en daarbij werd inderdaad niet gekeken naar een slachtoffer meer of minder. Dat is een kwalijke zaak, maar het ontbreken van iedere moraal is niet iets typisch communistisch en komt evengoed onder kapitalistische regimes voor.

In de voluntaristische benadering van de geschiedenis die Van Ree hanteert, speelt de gewone man of vrouw slechts de rol van pion van duistere belangen. Volgens de beschrijving op pagina 124 zette de communistische partij 'opstanden en stakingen op touw'. Niemand kan toch serieus geloven dat een klein groepje mensen zomaar in staat is om de honderdduizenden arbeiders waar in dit verhaal sprake van is, tot staken aan te zetten. Er zal voor die mensen een goede reden aanwezig geweest moeten zijn om in staking te gaan. De wereld is vergeven van de samenzweringen, maar deze kunnen niet het hele verloop van de geschiedenis verklaren.

De grote nadruk die Van Ree legt op de rol van de individuele leiders en de fysieke afkeer van het communisme die de schrijver heeft ontwikkeld, verleiden hem er bij vrijwel iedereen toe om een weinig vleiende beschrijving van het uiterlijk te geven. Lo Lisan die in 1928 leider van de Chinese communistische partij werd mag het op pagina 128 bij voorbeeld doen met 'Deze slungelige man met een reusachtige paardenkop'. En zo komt vrijwel iedereen aan de beurt. Het geven van dergelijke kwalificaties komt het boek niet ten goede. En dat was niet nodig geweest, want de weergegeven feiten

over de communistische of zoals ze ook een tijdje hebben geheten, reëel bestaande socialistische regimes, spreken voor zich. Maar de goede leesbaarheid, en vooral het encyclopedische karakter maken *Wereldrevolutie* ondanks de genoemde zwakke kanten toch tot een aanwinst voor de boekenkast.

Sjaak van der Velden

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

(van 1971 tot 1973 lid van een aantal maoïstische clubs)

Ariëtte Dekker, *Cornelis Verolme. Opkomst en Ondergang van een scheepsbouwer* (Amsterdam: Bert Bakker, 2005) 537 p. ISBN 9035128656

In oktober 2005 verscheen een dikke biografie van Cornelis Verolme, de eigenzinnige scheepsbouwer met een investeringsstrategie die niet alleen zijn spectaculaire opkomst maar ook, althans ten dele, zijn ondergang verklaart. Hij verwierf opdrachten voor de bouw van schepen die hij in zijn bestaande werf nog niet kon bouwen en hij bouwde deze met voorschotten die hij van de Herstelbank kreeg. De president-directeur van die Herstelbank, F. Posthuma, afkomstig van het ministerie van Financiën, 'was gecharmeerd van de ondernemingsdrift van Cornelis Verolme'. Posthuma 'was de man die driehonderd miljoen kapitaal beheerde die de staat samen met de grote banken had uitgetrokken voor de wederopbouw van het Nederlandse bedrijfsleven' (p. 109). Verolme's kredietwaardigheid was niet gebaseerd op zijn reputatie in de wereld der scheepsbouwers, maar op zijn contacten met gezaghebbende politici, zoals de oud-ministerpresident P.S. Gerbrandy en de PvdA-politicus H.J. Hofstra. De Verolme-strategie, die in de Rotterdam menig havenbaron de wenkbrauwen deed fronsen, sloot goed aan bij de wens van de nieuwe regering om de Nederlandse industrie in een geforceerd marstempo te doen herrijzen. Het succesverhaal van Verolme is het succesverhaal van de samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven. De uiterst riskante manier van financieren van Verolme werd paradoxaal genoeg door de overheid meer gewaardeerd dan door het bedrijfsleven. Verolme bleef daardoor een buitenbeen in Rotterdam. Van de deftige ondernemerssociëteit 'Club Rotterdam' mocht hij geen lid worden. Van de economische elite in Rotterdam mocht hij alleen Jan de Monchy en Philip Mees tot zijn zakenvrienden rekenen. Zijn afkomst – hij was een eenvoudige boerenzoon uit Goeree-Overflakkee – speelde daarbij zeker een rol. En inderdaad was Verolme de typische *nouveau riche*: op de Club Rotterdam werd verteld dat Verolme commissarissen probeerde te vinden door invloedrijke personen op te bellen en het gesprek te openen met de mededeling: 'U spreekt met Verolme. Wilt u bij mij commissaris worden? Ik bied tienduizend!' (p. 135).

Veel belangrijker voor de weerstand die hij opriep was echter de manier waarop Verolme zijn bedrijf leidde. 'In Rotterdam stond Cornelis Verolme (...) al snel bekend als iemand die zich niets aantrok van de onderlinge loonafspraken en de paternalistische manier waarop men in de grote scheepsbouw met arbeiders placht om te gaan. Hij presenteerde zich op allerlei fronten als een moderne aantrekkelijke werkgever, die voor goede arbeiders graag wat extra over had' (p. 131). Verolme was een man die zich van de onderlinge afspraken die de scheepsbouwers gemaakt hadden niets aantrok: hij was als ondernemer een onderkruiper. In 1950 had hij had zich in de Rotterdamse scheepsbouw weten binnen te dringen door een heimelijke overname van de

werf van de oude Jan Smit Czn. in Alblasterdam. Die geheimzinnigheid was nodig omdat de grote scheepsbouwers onderling hadden afgesproken om vrij komende kleine werven die te koop kwamen op te kopen en op te heffen, om zo de werfcapaciteit te beperken.

Maar hoe kwam Verolme aan het geld voor die overname? De schrijfster maakt aannemelijk dat hij dat niet helemaal eerlijk had verkregen. Verolme had namelijk tussen 1929 en 1946 gewerkt als ingenieur bij de Machine Fabrieken van Stork in Hengelo. Daar had hij weliswaar goed verdiend, maar een vermogen had hij er niet opgebouwd. In 1944 bedroeg zijn vermogen niet meer dan 2000 gulden. Uit de belastingaanslagen die Dekker in een oude kast van Verolme's eerste onderneming vond blijkt dat diens vermogen door de fiscus twee jaar later op 190.000 gulden werd geschat. Volgens Dekker had Verolme dat geld verdiend aan het voor eigen rekening verkopen van dieselmotoren die hij in het laatste jaar van de oorlog buiten medeweten van de Duitse bezetter – en kennelijk ook buiten medeweten van de gebroeders Stork, die toen ondergedoken waren – had gebouwd. Dekker suggereert zelfs dat Verolme na de oorlog nog enige tijd is doorgegaan met het leveren van Stork-motoren buiten Stork om. Verolme beschikte in ieder geval al in 1946 over scheepsmotoren waar na de oorlog zo'n schreeuwende behoefte aan was. Zo begon Verolme in september 1946 in een zijkamer van zijn Hengelose villa met zijn eigen onderneming onder de naam *Scheepsinstallatiebedrijf Nederland*. Acht jaar later werd zijn vermogen geschat op 14 miljoen.

Een ander aspect dat Ariëtte Dekker terecht benadrukt is Verolme's gevoel voor PR. Hij nam speciaal daarvoor een journalist in dienst, Gert van der Hoest, die er, samen met zijn vrouw, in korte tijd in slaagde om van Verolme een bekende Nederlander te maken. De bedrijfskrant, Verolme Nieuws, werd uitstekend verzorgd en toegestuurd aan alle krantenredacties. Begin 1957 startte de *Telegraaf* zelfs een driedaags feuilleton over het leven van Cornelis Verolme en zijn bedrijven. Ook dat maakte hem bij de oude Rotterdamse elite niet populair.

Verolme profiteerde meer dan enig ander van de internationale economische conjunctuur die voor de scheepsbouw bijzonder gunstig was en die in 1956 nog eens een extra stimulans kreeg door de sluiting van het Suez-kanaal. De oliemaatschappijen begonnen daardoor in snel tempo reuzentankers te bestellen omdat die voor de route om de Kaap veel voordeliger waren. Cornelis Verolme was als een van de weinigen in staat zulke reuzentankers te bouwen. Daarnaast wist Verolme deze schepen ook nog te slijten aan de president van Brazilië (waar hij ook een werf had) en aan de Sjah van Perzië. Bij de tewaterlating van het eerste schip voor de Sjah, in 1959, gaven de gehele koninklijke familie, minister De Pous, minister Luns en zelfs de president-commissaris van Verolme's grootste concurrent, de RDM, in de persoon van K.P. van der Mandele, *acte de présence*. Verolme stond op het toppunt van zijn roem.

Maar vijf jaar later verkeerde het Verolme-concern in grote moeilijkheden. De economische conjunctuur die Verolme zo goed had weten te benutten keerde zich nu tegen hem. De internationale concurrentie in de scheepsbouw nam geweldig toe en hij zakte door de dunne financiële bodem van zijn bedrijf. Zijn afhankelijkheid van de Rotterdamse Bank, die in 1964 fuseerde met de Amsterdamse Bank, werd steeds groter, vooral toen in 1965 de Rotterdamse bank Mees & Zoonen haar vertrouwen in Verolme opzegde. Financieel directeur H.J. Hofstra wist tien miljoen gulden van de institutionele beleggers los te krijgen. Het gevolg was dat naast het Philips Pensioenfonds, dat al in 1962 een lening van 10 miljoen had verstrekt, nu ook Nationale Nederlanden

en het pensioenfonds van de AKU aan het zieltogende bedrijf waren gecommiteerd. Kort daarna, in 1966, vertrok Hofstra naar de Universiteit van Leiden en daarna ging het met het concern snel bergafwaarts. Daarbij hielp het ook niet dat Verolme zijn redding zag in de ontwikkeling van gemetalliseerde gordijnen in zijn bedrijf Metalon. Hierin verdween 30 miljoen gulden zonder dat het iets opleverde. Ook zijn werven in Brazilië en Ierland bleken bodemloze putten. De overname van de Amsterdamse NDSM door Verolme was een vlucht naar voren die jammerlijk mislukte. Bij de bouw van nog grotere mammoettankers bleken de logistieke problemen opeens veel groter dan gedacht en de arbeidskosten rezen de pan uit. De tankers waarop hij tien jaar daarvoor nog grote winsten had behaald leverden nu alleen maar verliezen op. In 1969 verhuisde zijn 'huisbankier' C.F. Karsten van Rotterdam naar Amsterdam om daar, samen met J.R.M. van den Brink de leiding van de AMRO bank op zich te nemen. Daarmee verloor Verolme zijn laatste steun in de Rotterdamse bankwereld.

In 1969 kregen de kranten lucht van de financiële problemen bij Verolme en nu zorgde hetzelfde mechanisme waarmee Verolme een nationale beroemdheid was geworden ervoor dat hij in *no time* tot een nationale paria werd. Het bedrijf Verolme werd overgenomen door het Rijn-Schelde concern, dat omgedoopt werd tot Rijn-Schelde-Verolme. De ondergang van Verolme was natuurlijk al uitvoerig beschreven in de dossiers van de parlementaire onderzoekscommissie naar de ondergang van Rijn-Schelde-Verolme. Ariëtte Dekker maakt van deze dossiers dankbaar gebruik en laat de lezer in kort bestek weten hoe het allemaal precies in zijn werk ging en hoe de institutionele beleggers en de overheid voor miljoenen 'het schip in gingen'.

Het is een grote verdienste van deze zeer leesbare biografie dat dat nog eens helder uit de doeken gedaan wordt. Duidelijk wordt daarbij hoezeer de verschillende spelers van elkaar afhankelijk waren en hoe handig Verolme gebruik maakte van zijn onmogelijke positie. Ook in zijn ondergang bleef Verolme een brutale en zeer dynamische ondernemer. Dekker schetst hem als een egocentrische man die soms joviaal en charmant kon zijn en soms ook geestig, maar die toch vooral een onaangename alleenheerser en een schaamteloze leugenaar was. Men kan natuurlijk van mening verschillen over wat nu geestig en wat onaangenaam is. Bij het afscheid van financieel directeur Hofstra, die bij Verolme als financiële man was binnengekomen, maar die in de avonden rechten had gestudeerd en als hoogleraar belastingrecht vertrok, zei Cornelis Verolme 'Ik wist niet dat ik een werkstudent in dienst had.' Dekker noemt dat een vileine grap, maar ik zie dat alleen maar als geestig. Als *selfmade* man had Verolme zich zelfs de Leidse corpsgrappen eigen gemaakt. Zo blijkt dat ook 25 jaar na zijn dood de heer Verolme nog steeds verschillend beoordeeld wordt. Maar wie zich een oordeel wil vormen over deze kleurrijke ondernemer kan niet om het boek van Dekker heen.

Meindert Fennema
Universiteit van Amsterdam

Christoph Kreuzmüller, *Händler und Handlungsgehilfen: Der Finanzplatz Amsterdam und die deutschen Großbanken (1918-1945)* (Stuttgart: Franz Steiner, 2005) 349 p. ISBN 3515086390. Tevens verschenen als proefschrift aan de Humboldt Universiteit te Berlijn 2003 onder de titel *Die Commerzbank am Finanzplatz Amsterdam 1918-1945*.

De auteur behandelt in deze dissertatie Amsterdam als financieel centrum alsmede de daar werkzame Duitse banken in de periode 1918-1945. De studie, waarvoor in diverse landen intensief archiefonderzoek is verricht, is ontstaan uit een deelproject dat de geschiedenis onderzocht van de Commerzbank in de periode 1871-1958. Het aanvankelijke onderzoek naar de rol van deze bank in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog werd verbreed naar alle Duitse banken in Nederland tussen 1918 en 1945.

In het eerste hoofdstuk beschrijft de auteur de economische ontwrichting in Duitsland na de Eerste Wereldoorlog. De financiële centra in Londen, Wenen, Parijs en Sint Petersburg waren verdwenen of tijdelijk niet beschikbaar voor de Duitse banken en het Duitse kapitaal. Daarom openden deze instellingen vestigingen in Nederland. De taak van deze vestigingen was driedelig: bemiddeling in het betalingsverkeer, kredietverlening en de functie van depositobank. De vestigingen hadden meestal de vorm van een dochteronderneming.

Als gevolg van de Duitse inflatie aan het begin van de jaren twintig vond er een grote Duitse kapitaalvlucht naar Nederland plaats wat het belang van de Duitse banken in Amsterdam versterkte. De ironie wil dat emissies van Duitse leningen in Amsterdam voor het grootste deel met Duits vluchtkapitaal werden gefinancierd en zodoende weer in eigen land terugkeerden.

Een belangrijk Duits bankier in Amsterdam was Fritz Mannheimer, firmant van de firma Mendelssohn & Co., mede bekend om zijn prachtige kunstverzamelingen en geruchtmakende faillissement in 1939. Daarnaast was iedere grote bank of belangrijk Duits bedrijf in Amsterdam vertegenwoordigd. In 1926 bevonden zich er 70 buitenlandse banken, waarvan 45 volledig met Duits kapitaal. Van groot belang voor de Duitse banken was de toegang sinds 1926 tot het disconto van de Nederlandsche Bank (disconto is de mogelijkheid om vorderingen, bijvoorbeeld wissels, te herbelenen en hiervoor zelf krediet kunnen trekken bij de Nederlandsche Bank).

Na de bankencrisis in Duitsland begin jaren dertig verminderde de activiteit van de Duitse banken in Amsterdam. In het midden van de jaren dertig vond er voor de tweede maal kapitaalvlucht uit Duitsland plaats, nu van joodse inwoners naar onder andere Nederland vanwege de machtsovername door de nationaal-socialisten.

In het tweede hoofdstuk gaat Kreuzmüller in op het economisch beleid van de bezettingsautoriteiten in Nederland. Uitgebreid behandelt hij de poging van de autoriteiten om te komen tot *Kapitalverflechtung* (overname van Nederlandse bedrijven door Duitse geïnteresseerden) en de vernietiging van de economische mogelijkheden van de joden. Dit hoofdstuk staat tamelijk los van het eigenlijke onderwerp waarbij de auteur aanhaakt bij de reeds bekende literatuur van onder andere Van Tielhof (*Banken in bezettingstijd* (Amsterdam 2003)).

De ene Duitse bank was bereid vuilere handen te maken dan de ander. Albert de Bary (Deutsche Bank) bijvoorbeeld hanteerde een grotere mate van voorzichtigheid dan Handelstrust West (Dresdner Bank) en Rijsche Handelsbank (Commerzbank). Voor dit meer prudente beleid werd Albert de Bary gestraft. De invloed van de Duitse

banken in Nederland bleek uiteindelijk tamelijk marginaal te zijn; alleen bij de *Kapitalverflechtung* speelden zij een belangrijke rol.

Het derde hoofdstuk behandelt de Hugo Kaufmann's Bank (HKВ) en de Rijnsche Handelsbank (RHВ). De leiding, het personeel en de cliëntèle van de HKВ waren overwegend joods. In de jaren twintig en dertig participeerde de Commerzbank (CB) in HKВ. Dit belang werd in de jaren dertig opgegeven. Bij het vestigen van een kantoor in bezet Nederland was de CB erg laat in vergelijking met de Deutsche Bank en Dresdner Bank. Om de schade te beperken werd Hugo Kaufmann gedwongen zijn HKВ voor een appel en een ei te verkopen aan de CB, waarna de gezonde en aantrekkelijke activiteiten van HKВ in een CB-dochter werden ondergebracht die werd omgelabeld tot Rijnsche Handelsbank (RHВ). In het tweede deel van het hoofdstuk wordt deze RHВ belicht.

Ondanks de late vestiging van RHВ in 1941 – waardoor de echt interessante klanten al onderdak hadden gevonden bij de andere Duitse banken – ontplooidde zij zich voor spoedig mede door het klantenbestand van HKВ en de strategische vestiging van een bijkantoor in Den Haag, dichtbij de Duitse instanties. Dit bijkantoor zorgde voor een contact met de nationaal-socialistische Nederlandsche Landstand. De grote klanten van de RHВ bleken in de kledingsindustrie te zitten. Daarnaast had RHВ grote klanten in de oorlogsindustrie (Arbeitsgemeinschaft Amsterdam) en in de aannemerij. Bij de overname van de Bijenkorf speelde de RHВ ook een actieve rol. Een biografische schets van de hoofdrolspelers besluit het boek.

Deze waardevolle bankhistorische studie behandelt een periode, waaronder de Tweede Wereldoorlog, waarover in Nederland nog niet veel afzonderlijke studies zijn verschenen. In Duitsland hebben alle grote Duitse banken hun verantwoordelijkheid genomen en hun handel en wandel tijdens de periode 1933-1945 in de afgelopen jaren laten onderzoeken. Het toegankelijke boek van Kreutzmüller is hier een uitstekend voorbeeld van en verdient alle lof en aandacht.

Ton de Graaf

ABN AMRO *Historisch Archief, Amsterdam*

Rob van der Laarse en Yme Kuiper (eds.). *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2005) 256 p. ISBN 9065508562

Een burgerlijke natie en een stedelijke samenleving, dat zijn dé kenmerken van Nederland in de negentiende eeuw. We vergeten daardoor vaak dat de *haute bourgeoisie*, net als de adel, er een buitenleven op nahield. Deze artikelenbundel attendeert op dit belangrijke, en tot nu toe verwaarloosde aspect van de elitecultuur. De redacteurs zijn vooraanstaande kenners op dit terrein, wat ook blijkt uit hun gedegen inleiding. Hierin wordt geschetst hoe in de loop van de negentiende eeuw langzamerhand één notabelenelite ontstond, machtig op bestuurlijk, economisch en sociaal terrein. De adel en de toplaag van de burgerij werden in deze elite aaneengesmeed via strategisch gesloten huwelijken. Een absolute misvatting is dat door democratiseringsprocessen deze groep in de loop van de negentiende eeuw aan macht inboette, dat gebeurde pas helemaal aan het eind ervan, of misschien nog wel later. De buitenplaatscultuur bestond naast de stedelijke zakelijke, bestuurlijke en sociale circuits van deze notabelen-

elite: leden van vooraanstaande families participeerden veelal in beide kringen. Deze tweepoligheid kenmerkt het specifieke karakter van de notabele levensstijl, ofwel de notabelencultuur, naast het belang dat gehecht werd aan familiebanden en familiebezit en de rol van het verleden bij de constructie van de eigen identiteit.

Van de elf artikelen in deze bundel gaan er vijf over een enkele persoon, een enkele familie of een bepaald facet, andere bijdragen belichten de Amsterdamse, Gelderse of Friese notabelen. Deze variëteit maakt deze verzameling *case studies* interessant. Noodgedwongen, omdat deze bundel een eerste verkenning is, maakt het geheel tegelijkertijd een verbrokkelde indruk. Aantrekkelijk is dat het onderwerp zich leent voor mooie beschrijvingen van families en buitens. Het gaat vaak over personen en aspecten waarvan veel uiteenlopend bronnenmateriaal te vinden is in familiearchieven, zodat dit boek ruim voorzien is van mooie citaten en prachtige illustraties.

De combinatie van het leven in de stad en op het buiten komt mooi naar voren in het artikel over de Amsterdamse patrieciër H.D. Hooft, die op het Utrechtse platteland zijn buiten had. Doordat zijn brieven aan zijn rentmeester bewaard zijn gebleven, krijgen we een beeld van de manier waarop hij zich voortdurend met gebouwen en tuin bezighield als hij in zijn huis aan de Herengracht verbleef, en van de paternalistische manier waarop hij het landgoed bestierde. Een Gotische toren en een wapenkamer, zeer geliefd bij de negentiende-eeuwers die graag pochten op hun middeleeuwse wortels, ontbraken ook op dit landgoed niet. Tuinen waren ook de passie van de kunstverzamelaar Adriaan van der Hoop. Van der Hoop huurde de bekende tuinarchitect Zocher in om zijn buitenplaats te verfraaien. Het zijn elementen die we ook in bijna alle andere artikelen meer of minder uitgebreid tegenkomen: de voortdurende bemoeienissen met de buitenplaats en de tuin en daarnaast de fascinatie voor het verleden. Dat komt wel heel extreem naar voren in het artikel over jonkheer Henri van Sypsteyn. Deze jonkheer liet begin twintigste eeuw een compleet middeleeuws kasteeltje bouwen, met een tuin die, net als het kasteeltje, de indruk moest wekken al eeuwenoud te zijn. Nee, dan het hypermoderne, kolossale Hydepark. In de bijdrage over dit buiten ligt de nadruk op de manier waarop de architectuur helemaal gericht was op het in stijl ontvangen van gasten. In alle gevallen speelde de buitenplaats een belangrijke rol in de constructie van de familie-identiteit.

Een van de interessantste bijdragen is die van Wouter de Haan over de familie Van Reenen in Bergen. Deze familie nam omstreeks 1900 allerlei initiatieven om van een deel van haar landgoed, een weinig opbrengend stuk duin en strand, de badplaats Bergen aan Zee te ontwikkelen. De Haan laat zien dat deze moderne ondernemingslust vooral werd ingegeven door de traditionele wens om te voorkomen dat het familiebezit versnipperd raakte. Met de opbrengsten van de badplaats kon een groot deel van de erfgenenam uitgekocht worden en bleef het familiebezit één geheel. Minder fortuinlijk was de familie Van Foreest, die begin twintigste eeuw veel politieke macht had ingeleverd. Het familiekapitaal versnipperde wél. Maarten Prins bestudeerde onder andere de vermogensontwikkeling van deze familie en constateerde een frappante 'verlandelijking' van het vermogen. Was halverwege de achttiende eeuw nog maar een klein deel van het vermogen in land belegd, begin twintigste eeuw bestond het inmiddels geslonken vermogen bijna helemaal uit land. Bijna aandoenlijk is het te zien hoe de familie het verlies aan bestuurlijke en economische macht compenseerde door zich te concentreren op hun fictieve middeleeuwse adellijke wortels, in dichtvorm gepresenteerd door niemand minder dan Nicolaas Beets. Aantoonbaar is hoe het buiten van de familie een steeds grotere rol speelde in de constructie van de familie-identiteit.

Een ander aspect is de verandering in de notabele levensstijl omstreeks 1900. Rob van der Laarse analyseert fraai waarom aan de vervlechting tussen het stedelijke en het landelijke leven van de Amsterdamse bovenlaag een einde kwam omstreeks de eeuwwisseling. De ‘oude deftigheid’ vertrok uit de hoofdstad en verdween daarmee uit de hoofdstedelijke zakenwereld, het politieke bestuur en het genootschapleven. Yme Kuiper beschrijft hoe na 1880 de bloei van de Friese buitenplaatsen stagneerde. Hoewel sommige buitenplaatsen floreerden, migreerden vele academici en renteniers naar elders in Nederland. De verkaveling van Gelderse buitens ten behoeve van de villadorpen die voor welgestelde burgers aantrekkelijk werden is het onderwerp van de bijdrage van R.J.A. Crols. Hij constateert dat dit gebeurde op de hele lijn Haarlem-Arnhem. De gouden tijd van de grote buitenplaatsen is tegen het einde van de eeuw voorbij.

Zeker is dat de buitenplaatsencultuur in de twintigste eeuw aanzienlijk ineen-schropelde. Wat bleef bestaan is de buitenplaats in de negentiende-eeuwse literatuur, waarover Peter van Zonneveld schrijft. Kees Bruin herlas ten slotte de herinneringen en anekdotes aan het notabelenmilieu, zoals beschreven door F.J.E. van Lennep. Zijn bescheiden oeuvre is inderdaad impressionistisch, niet wetenschappelijk, maar het mengsel van betrokkenheid en distantie maken het als bron interessant.

De totaalindruk die deze bundel bij de lezer achterlaat is dat er meer dan voldoende redenen zijn om in de rijke archieven dit aspect van de negentiende-eeuwse cultuur te onderzoeken. Vooral het begrip notabelencultuur en de transformatie die de buitenplaatscultuur doormaakte omstreeks 1900 is een belangrijke nuancering op het veel te globale concept van de ‘burgerlijke cultuur’ van Nederland in die periode.

Boudien de Vries
Universiteit van Amsterdam

Hans Buiters, *Riool, rails en asfalt. 80 jaar straatruimte in vier Nederlandse steden* (Zutphen: Walburg Pers, 2005) 365 p. ISBN 9057304066

Achter deze prachtige titel verschuilt zich een gedegen proefschrift over de geschiedenis van de straat in de periode 1860-1940. De midden negentiende-eeuwse straat was gelegen aan grachten en was het speelterrein van kinderen en het werkterrein van kooplieden en handelaren. Pandeigenaren beschouwden het straatgedeelte tussen pand en goot als eigen domein. In 1940 was de straat voller, lawaaiiger, droger, volledig openbaar, en ruimtelijk gesegregeerd: ieder type verkeersdeelnemer had nu zijn eigen ruimte.

Het proefschrift beschrijft deze ontwikkeling in wisselwerking met de aanleg van technische infrastructuur. De transformatie van de straat en haar teloorgang als ontmoetingsplek zijn vaak toegeschreven aan de opkomst van de auto. Buiters laat echter overtuigend zien dat de genoemde ontwikkelingen al veel eerder op gang kwamen met onder andere grachtendempingen en de aanleg van drinkwatersystemen, rioleringen, trottoirs en tramrails. De verandering van de (centrum)straat wordt daarmee beschreven op het snijpunt van techniekgeschiedenis en stadsgeschiedenis. Buiters treedt in het voetspoor van Tarr en Dupuy, die met hun concept van de *networked city* (1988) aangaven dat moderne steden zich ontwikkelden in wisselwerking met technische infrastructuur. Een grondige historiografische verkenning verankert het boek stevig in

met name de recente stadsgeschiedenis. Hoewel de auteur claimt de wisselwerking tussen infrastructuur en het 'gebruik van de straat' te onderzoeken, concentreert hij zich toch voornamelijk op het ontwerp van de straat en de invloed van de gebruiker daarbij. Het boek sluit helaas dan ook niet goed aan op de groeiende literatuur over hoe techniek ervaren en gebruikt wordt.

De hoofdmoot van het boek wordt gevormd door vier grondige *case studies* naar centrumstraten en hun omgeving in de vier grootste Nederlandse steden: het Spui en het Buitenhof in Den Haag; de Coolsingel in Rotterdam; de as Damrak-Dam-Rokin in Amsterdam; en het Vredenburg in Utrecht. Deze *cases* zijn gebaseerd op een omvangrijke bronnenstudie, met speciale aandacht voor stukken van gemeenteraden en relevante raadscommissies, bij deze raden en commissies binnengekomen adressen van belanghebbenden en brochures van straat- en buurtverenigingen. De activering van deze mooie bronnen is één van de grote verdiensten van dit proefschrift.

Deze *case studies* laten een aantal conclusies toe. Ten eerste ontwikkelt Buiters een heldere en overtuigende periodisering. Tussen circa 1860 en 1890 veranderde de straat in wisselwerking met sanitaire technieken: er ontstond een 'hygiënische straat'. Belangrijke aanjagers waren de Gemeentewet uit 1851, die de gemeenten grotere bevoegdheden gaf, en toenemende zorgen over de hygiëne, versterkt door de cholera-epidemieën van 1848, 1853 en 1866. Er kwamen nieuwe drinkwatersystemen en meer of minder geïntegreerde rioolstelsels, straatgoten verdwenen onder nieuwe trottoirs (die zowel de hygiëne verbeterden als voetgangers beschermden tegen rijtuigen), en grachten werden beter doorspoeld of gedempt. In de periode 1900-1915 veranderde de straat in een 'elektrische straat' met de elektrische tram, die veel meer dan de paardentram de gemeenten aanzette tot aanpassing van straatprofielen (met meer trottoirs, tramhaltes- en eilanden, vluchtheuvels en waarschuwingssystemen). Straten werden verbreed, meer grachten gedempt en incidenteel vonden grote verkeersdoorbraken plaats. De Hofweg (1909-1913) in Den Haag is hiervan een mooi voorbeeld. In de jaren twintig van de twintigste eeuw, ten slotte, ontstond de gemotoriseerde en gesegregeerde straat. Rijstroken werden strikter gescheiden en het verkeer geregeld met behulp van nieuwe regels, verkeersagenten en ontwerp: zo werden trottoirs, oorspronkelijk bedoeld als vrijplaats voor voetgangers, nu aangepast (bijvoorbeeld met paaltjes en kettingen) om voetgangers van de rijbaan af te houden. Het verkeer bleef overigens gemengd: de dominantie van de auto dateert van na de Tweede Wereldoorlog.

Een tweede stevige conclusie betreft het onderhandelde en betwiste karakter van de beschreven veranderingen. Waar de bestaande literatuur meestal de plannen van ingenieurs en stedenbouwkundigen volgt, beschrijft Buiters de onderhandelingen tussen deze professionals en bestuurders, bewoners en hun organisaties, industriëlen, kooplieden en weggebruikers. Het blijkt dat de veranderingen per project, gracht of straat onderhandeld werden. Dit verklaart belangrijke verschillen binnen de onderzochte steden alsmede (samen met externe omstandigheden) verschillen *tussen* deze steden. De grachtensteden Den Haag en Rotterdam werden uiteindelijk 'droge steden', Utrecht en Amsterdam bleven ten dele 'natte steden'. Ook wordt in deze onderhandelingen de concurrentie tussen technologische alternatieven goed zichtbaar. Buiters noemt onderhandelingen als een specifiek *Nederlands* kenmerk van straattransformaties. Deze claim gaat wat ver – er worden immers geen straten buiten de Randstad onderzocht.

Een derde conclusie is dat de genoemde technieken in onderlinge samenhang de straat veranderden; de straat was een innovatieknooppunt. Dit punt wordt in het con-

cluderende hoofdstuk onderstreept en geïllustreerd, maar wordt in de *case studies* nauwelijks uitgewerkt; het blijft daar meestal impliciet.

De *case studies* volgen chronologie en bronnenmateriaal; op deze manier worden volgens de auteur verbanden tussen techniek en straat 'het best voor het voetlicht gebracht', terwijl de lezer ook deelgenoot wordt van een 'historische sensatie' (p. 27). Dit laatste is zeker waar. Echter, de meer analytisch ingestelde lezer moet veel werk verzetten om de thematische lijnen te volgen; zij blijven vaak impliciet. Ook verweeft het narratief de ontwikkeling van stratencomplexen zodanig met ontwikkelingen op stadsniveau, dat de centrale onderzoeksobjecten niet scherp naar voren komen en de relaties tussen explanans en explanandum onduidelijk blijven.

Op het vlak van illustraties is de reproductiekwaliteit vaak minder dan ik van Walburg Pers gewend ben; dat is jammer, omdat deze cruciaal zijn voor het verbeelden van het onderzoeksthema. Stadsplattegronden zijn vaak onnodig klein of onduidelijk afgebeeld, waardoor de lezer aangewezen is op geografische voorkennis om passages over de centrale onderzoeksobjecten te kunnen volgen.

Desalniettemin ligt hier een rijk proefschrift, dat geïnteresseerden in de beschreven steden zeker zal aanspreken en op basis waarvan verdere techniekhistorische analyses mogelijk zijn.

Erik van der Vleuten
Technische Universiteit Eindhoven